

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความสำคัญของประเด็นปัญหาในการศึกษา

โลกในปัจจุบันนี้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นมากมาย ทั้งด้านสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง ซึ่งผลของการเปลี่ยนแปลงทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เคยดำรงอยู่ได้รับผลกระทบสำหรับสังคมเมือง สังคมที่มีผู้อยู่อาศัยจำนวนมากและแออัดแน่นขนัดไปด้วยวัตถุสิ่งก่อสร้าง และซับซ้อนด้วยวิถีชีวิตที่ดำรงอยู่อย่างรีบเร่งเป็นหนึ่งที่ได้รับผลกระทบนั้นด้วย

การเปลี่ยนแปลงซึ่งเกิดจากการระบอบสื่อสารที่เจริญเติบโตด้วยการสร้างระบบเครือข่ายสัมพันธ์ทางสังคมรูปแบบใหม่ๆ รวมไปถึงผลจากการแข่งขันและช่วงชิงชัยชนะด้วยความรุนแรงส่งผลกระทบและก่อกำเนิดเรื่องราวอันหลากหลายบนความสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนที่ดำรงชีวิตในสังคมเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งชีวิตของผู้ที่อยู่ในดินแดนต้องห้ามหรือสังคมชายขอบอย่างเช่น สลัมหรือชุมชนแออัด ชุมชนใต้สะพาน และคนเร่ร่อน ความผันแปรของชีวิตผู้คนเหล่านี้ จะส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ถึงการเปลี่ยนแปลงของสังคม ในด้านของวัฒนธรรมใหม่ๆ หรือกลุ่มคนใหม่ๆ ที่ค่อยๆ ก่อกำเนิดขึ้น และจะกลายเป็นกลุ่มพลังสำคัญในสังคมเมืองใหญ่อย่างที่ไม่ถึงในอนาคค

การเกิดขึ้นและการปรากฏขึ้นของสลัมหรือชุมชนแออัด เป็นการเชื่อมโยงถึงปัจจัยที่เกี่ยวข้องในหลายระดับ ได้แก่ ปัจจัยแรกคือ สถานการณ์โลกทั้งด้านเศรษฐกิจ ความช่วยเหลือทางการเงิน ด้านการเมือง การทหารในระดับโลกและในภูมิภาคเอเชีย ตลอดจนแนวคิดกระแสสากล เรื่องการพัฒนาประเทศ การฟื้นฟูประเทศหลังภาวะสงคราม บทบาทของธนาคารโลก และองค์การระหว่างประเทศกับการปรับแนวคิด เรื่องที่อยู่อาศัยและเรื่องการทำงานกับผู้ด้อยโอกาส ปัจจัยที่สองคือ สถานการณ์ของประเทศไทย และการปรับแนวคิดเรื่องการพัฒนาของไทย การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในประเทศไทยนี้ จึงปฏิเสธไม่ได้ว่าส่วนหนึ่งมีผลมาจากสถานการณ์สากล แต่เงื่อนไขชี้ขาดของการเปลี่ยนแปลงคือ ความขัดแย้งการแย่งชิง และกระบวนการต่อสู้ที่เกิดขึ้นในประเทศไทยเอง ปัจจัยสองประการนี้มีผลกระทบต่อแบบแผนการใช้ที่ดินและการสร้างที่อยู่อาศัยของคนจนในเมือง ทั้งที่เป็นการสร้างโดยคนจนเอง และโดยคนภายนอก (นลินี ต้นธวานิตย์, 2542: 287)

แต่อย่างไรก็ตาม เท่าที่ปรากฏในสังคมไทย กระบวนการกลายเป็นเมืองกับการบวนการเกิดและขยายตัวของชุมชนแออัดภายในเมืองดูเหมือนจะเป็นเรื่องที่แยกจากกันไม่ได้ แต่ในขณะที่คนส่วนใหญ่ชื่นชมยินดีกับการขยายตัวของความเป็นเมือง เพราะสามารถให้ความหมายว่าเป็นความเจริญหรือทันสมัย และคนส่วนหนึ่งในจำนวนนั้นได้ประโยชน์จากความเป็นเมือง เพราะสามารถเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ ที่รัฐเป็นผู้จำหน่ายแจกได้มากขึ้น แต่คนอีกส่วนหนึ่งซึ่งมีจำนวนไม่น้อยกลับดำรงชีวิตอยู่ภายในเมืองอย่างยากลำบาก และมีคุณภาพชีวิตต่ำกว่ามาตรฐาน สังคมของคนเหล่านี้เรียกว่า สลัมหรือชุมชนแออัด (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2542: 67)

ดังนั้น สิ่งแรกที่ปรากฏในความคิดของเราก็คือ ภาพชาวชนบทที่อพยพหลั่งไหลเข้ามาสู่เมือง ทำให้จำนวนประชากรเมืองเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว จนเกิดปัญหาการขาดแคลนที่อยู่อาศัย และปัญหาอื่นๆ ที่ติดตามมา อาทิเช่น สภาพทางกายภาพที่ไม่ส่งเสริมการเติบโตของเมือง ราคาที่ดินแพงมากและมีการกักตุนเก็งกำไร (อดิน รพีพัฒน์, 2542: 11)

ปัญหาชุมชนแออัด ไม่ได้เป็นแค่ปัญหาเฉพาะทางด้านกายภาพเท่านั้น หากแต่เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นจากกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางสังคม การขาดโอกาสในการพัฒนาตนเองที่ขึ้นอยู่กับการที่รัฐไม่เปิดโอกาสให้อย่างเท่าเทียมกับคนกลุ่มอื่น เช่น ปัญหาด้านการศึกษา กรณีมีเด็กเกิดมาก็ไม่สามารถจะแจ้งเกิดได้ สิ่งที่ตามมาคือการเข้าโรงเรียนไม่ได้ เกิดขึ้นก็เพราะรัฐเป็นผู้สร้างอัตลักษณ์ชุมชนแออัดครอบลงไปบนพื้นที่กายภาพนั้น และอัตลักษณ์ที่ครอบลงไปนี่ก็เป็นปราการปิดกั้นการทำความเข้าใจทั้งคนในชุมชนและพื้นที่ชุมชนอย่างแท้จริง

การทำความเข้าใจอัตลักษณ์ชุมชนแออัดที่ถูกสร้างขึ้นมาเมื่อไม่นานมานี้จำเป็นต้องทำความเข้าใจในความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นก่อนหน้า เพราะอัตลักษณ์ทางสังคมย่อมมีความแปรเปลี่ยนไปตามบริบททางประวัติศาสตร์ ไม่มีอัตลักษณ์ใดสถิตอยู่กับความหมายเดิมได้ หากสังคมมีความเปลี่ยนแปลง ที่สำคัญการทำความเข้าใจความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ในแต่ละช่วงเวลาจะทำให้เข้าใจได้ลึกซึ้งขึ้น ถึงการดำรงอยู่ของอัตลักษณ์เดิม การซ้อนทับกันของอัตลักษณ์ที่หลากหลาย รวมไปถึงอัตลักษณ์ที่มีลักษณะของการแก่งแย่งหรือตอบโต้กับอัตลักษณ์ที่ครอบงำชุมชนและสังคม

การทำความเข้าใจความสลับซับซ้อนของความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของชุมชนย่อมจะทำให้เข้าใจปฏิบัติการทางสังคมที่หลากหลายและแย่งชิงการสร้างความหมายใหม่ในการดำรงอยู่ในเขตเมือง

นอกจากการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนจะทำให้เข้าใจได้ถึงกระบวนการที่คนในพื้นที่หนึ่งถูกทำให้มีอัตลักษณ์ของคนชายขอบ และเขาได้สร้างอัตลักษณ์ใหม่อย่างไรแล้ว การศึกษาเรื่องนี้ยังจะทำให้เข้าใจความซับซ้อนของปฏิสัมพันธ์ระหว่าง

สังคม ชุมชน และความหมายตัวตนของคนในสังคมเมืองมากขึ้นกว่าเดิม โดยที่จะศึกษาถึงพัฒนาการของการแก้ไขปัญหา และรูปแบบการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมาของชุมชนแออัด ได้สร้างองค์ความรู้และประสบการณ์อันหลากหลายให้เกิดขึ้นแก่คนในชุมชน จากการเป็นผู้ด้อยโอกาสของสังคม ผู้ไร้ความสามารถในเชิงเทคนิค ไร้ความฝันถึงอนาคต ไร้ความเชื่อมั่นในตนเอง และไร้เกียรติยศศักดิ์ศรี สิ่งเหล่านี้ได้จุดประกายให้ผู้อาศัยจำนวนหนึ่ง พยายามต่อสู้ การเรียนรู้ร่วมกันของคนภายในชุมชน และผู้ที่มาจากภายนอกชุมชน ตลอดจนการเรียนรู้ร่วมกันของกิจกรรมที่คนภายนอกเสนอมาให้ พัฒนาการเหล่านี้ได้สร้างการเปลี่ยนแปลงให้เกิดขึ้นแก่คนที่อาศัยในชุมชน อุดมการณ์ความร่วมมือ และความเชื่อเหลือซึ่งกันและกัน ความมีน้ำใจ ความเสียสละ ความอดทน ความเอื้ออาทรต่อกัน กลายเป็นจุดร่วมที่สำคัญในด้านความร่วมมือในกิจกรรมของทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นในชุมชน ไม่ว่าจะเป็นการออมทรัพย์เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจของชุมชน โดยนำผลกำไรที่เกิดขึ้นไปจัดสวัสดิการให้กันและกัน กิจกรรมการรวมกลุ่มพัฒนาที่อยู่อาศัยและสิ่งแวดล้อม ธุรกิจชุมชน กลุ่มจัดการขยะสู่ธุรกิจชุมชน กิจกรรมเหล่านี้เป็นการรวมคนรวมเงิน รวมความคิดเพื่อแก้ปัญหาให้แกกันและกัน ซึ่งมีได้ทำเฉพาะในชุมชนเท่านั้น แต่ยังสามารถร้อยความร่วมมือต่อกัน ไปสู่ระดับเครือข่ายที่กว้างขวางขึ้นกระจายไปทั่วประเทศ (สุวัฒน์ คงแป้น, 2545: 39)

การพัฒนาในรูปแบบต่างๆ เหล่านี้ได้อ้างอิงการเปลี่ยนแปลงให้กับชุมชนอย่างมาก ทั้งด้านกระบวนการคิด รูปแบบทางพฤติกรรม กระบวนการแก้ไขปัญหา ซึ่งกระบวนการทางสังคมของชุมชนแออัดเหล่านี้ได้มีการสะสมและเรียนรู้อยู่ตลอดเวลา จึงมีคำถามที่สำคัญในการศึกษาวิจัยนี้ก็คือ การเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ผ่านพฤติกรรมและกิจกรรมต่างๆ ที่ได้ยกมาให้ข้างต้นนั้นก่อเกิดอย่างไร กระบวนการและรูปแบบทางความคิดและรูปแบบทางพฤติกรรม รวมไปถึงกระบวนการสะสมองค์ความรู้ในการดำเนินชีวิตและรูปแบบต่อการแก้ไขปัญหาทั้งในอดีตและปัจจุบันได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร การเปลี่ยนแปลงเชิงรูปธรรมและนามธรรมเหล่านี้ได้ส่งผลต่อความสัมพันธ์ของสังคมภายในชุมชนและสังคมภายนอกชุมชนอย่างไร โดยมีสมมติฐานว่า การเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างกันภายในชุมชนมีผลอย่างมากที่จะทำให้มองเห็นถึงอัตลักษณ์ของคนในชุมชนที่มีต่อองค์ความรู้ที่ได้รับจากกิจกรรมเหล่านี้ รวมไปถึงการแสดงอัตลักษณ์ต่อคนภายนอกชุมชน และท้ายที่สุดการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์อย่างไรที่จะสามารถดำรงความอยู่รอดด้วยความเสมอภาคและมีศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ในสังคมใหญ่ได้ต่อไป

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนแออัด โดยเลือกชุมชนหัวฝายเป็นกรณีศึกษา การศึกษานี้เน้นการอธิบายว่าการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนนั้นสัมพันธ์อยู่กับความเปลี่ยนแปลงของ “เมือง” ในทุกมิติ และมุ่งพิจารณาตำแหน่งแห่งที่ของชุมชนภายใต้เงื่อนไขความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

1. เพื่อศึกษาว่าการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนแออัดนั้นเกิดขึ้นภายใต้บริบททางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมแต่ละช่วงเวลาอย่างไร โดยจะอธิบายถึงพลวัตของความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์จากอดีตถึงปัจจุบัน

2. เพื่อศึกษาความหมายและความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ที่สัมพันธ์กับการสร้างสรรค์ปฏิบัติการทางสังคมในแต่ละช่วงเวลา โดยพยายามจะทำความเข้าใจในกระบวนการความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของชุมชนในปัจจุบันที่เป็นแรงผลักดันให้เกิดการสร้างกิจกรรมลักษณะใหม่ๆ อันเป็นอัตลักษณ์ที่แตกต่างหรือตอบโต้อัตลักษณ์ “ชุมชนแออัด”

3. เพื่อศึกษาถึงความสัมพันธ์ระหว่างปฏิบัติการทางสังคมผ่านทางด้านกิจกรรมว่าส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนอย่างไร

4. เพื่อทำความเข้าใจและหาแนวทางในการแก้ปัญหาของสังคมเมืองที่ประกอบไปด้วยความไม่เข้าใจซึ่งกันและกัน โดยศึกษาว่ากระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนแออัดที่ถูกทำให้เป็นคนชายขอบของสังคมนั้นสามารถสร้างความเข้าใจระหว่างกันได้ ในอัตลักษณ์ลักษณะใด

1.3 ทบทวนทฤษฎีและงานศึกษาที่เกี่ยวข้อง

งานศึกษาและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับการสร้างอัตลักษณ์ทางสังคม (Social Identity) โดยผ่านกิจกรรมทางสังคม (Social Action) เพื่อสร้างและสั่งสมองค์ความรู้ พร้อมทั้งส่งเสริมศักยภาพของชุมชนนั้น ประกอบด้วยแนวคิดดังต่อไปนี้คือ

1.3.1 แนวคิดการกลายเป็นเมือง (Urbanization) กับชุมชนแออัด (Slum Communities)

งานศึกษาและแนวคิดด้านการพัฒนาศักยภาพและสร้างตัวตนของความเป็นชุมชนได้กำเนิดขึ้นจากแนวคิดเรื่อง “การกลายเป็นเมือง” จากงานศึกษาของไพโรจน์ คงทวีศักดิ์ ได้อธิบายถึง การกลายเป็นเมืองไว้ว่า กระบวนการการกลายเป็นเมือง เป็นการเปลี่ยนสภาพมาเป็นสังคมเมืองของชุมชนแห่งหนึ่ง จึงนับเป็นการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยมีปัจจัยที่สำคัญในการทำให้เกิดเป็นเมือง คือ ประชากร เศรษฐกิจ และสังคม เพราะเมื่อปัจจัยเหล่านี้มารวมตัวกันย่อมทำให้เกิดชุมชนใหม่ มีโครงสร้างทางประชากร และโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมที่แตกต่างไปจากชุมชน

ชนบททั่วไป เช่น มีการตั้งถิ่นฐานของประชากร ในลักษณะที่หนาแน่นกว่าชุมชนชนบท ประชากรที่อยู่อาศัย มีลักษณะทางเศรษฐกิจ สังคม และวิถีชีวิตแตกต่างจากประชากรที่อาศัยอยู่ในสังคมชนบท” (ไพโรจน์ คงทวีศักดิ์, 2545: 8)

ในส่วนของ “ชุมชน” ถูกสร้างให้ปรากฏก่อนความเป็นเมือง เช่น งานของ Leo. F. Schonore ได้อธิบายคำจำกัดความของชุมชนไว้ว่า ชุมชน คือ ผู้คนกลุ่มหนึ่งซึ่งสมาชิกของกลุ่มจะพึ่งพาอาศัยกันในชีวิตประจำวัน พวกเขาจะทำกิจกรรมต่างๆ เพื่อตอบสนองความต้องการทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของพวกเขาเอง แม้แต่งานของ Smelser เองก็ได้อธิบายในลักษณะที่คล้ายกันกับงานของ Schonore เช่นกันว่า ชุมชนคือประชากรกลุ่มหนึ่งที่ลงหลักปักฐานอยู่ในพื้นที่แห่งหนึ่งซึ่งมีชีวิตประจำวันของพวกเขาจะเกี่ยวข้องหรือขึ้นอยู่กับสมาชิกคนอื่นๆ ขณะเดียวกันงานอาชีพต่างๆที่พวกเขาทำก็คือ ความพยายามที่จะทำให้ความต้องการทางสังคมและเศรษฐกิจได้รับการตอบสนองในลักษณะที่มั่นคงและมีทิศทางที่พอจะคาดเดาได้ (ไพโรจน์ คงทวีศักดิ์, 2545: 2)

การอธิบายถึงความหมายของ “การกลายเป็นเมือง” กับ “ความเป็นชุมชน” ทำให้เห็นว่าการอธิบายในความหมายการกลายเป็นเมืองมีความหมาย สองประการคือ การอธิบายว่าเมืองเกิดขึ้นมาจากชุมชน และก่อให้เกิดชุมชนแบบใหม่ขึ้นมาเรื่อยๆ ในขณะที่การอธิบายความหมาย “ชุมชน” เป็นการอธิบายถึงความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างกันในระดับวิถีชีวิตต่างๆ ในลักษณะเช่นนี้ ความเป็นเมือง และความเป็นชุมชน น่าจะมีความสัมพันธ์ในเชิงบวกมากกว่าเชิงลบ แต่สำหรับการสร้างแนวคิดการกลายเป็นเมือง และความเป็นชุมชนแออัด กลับถูกทำให้งานศึกษาเรื่อง “ชุมชน” และงานศึกษาเรื่อง “การกลายเป็นเมือง” เป็นขั้วตรงข้ามกันมาโดยตลอด จากการเกิดเมืองและผลกระทบที่ติดตามมาจากการเกิดเมือง โดยเฉพาะแนวคิดทฤษฎีในส่วนตรงข้ามกับการขยายตัวของเมืองต่างๆทั่วโลก ก็กับการก่อกำเนิดของชุมชนแออัด ไพโรจน์ได้เสนอความคิดเรื่องความเป็นขั้วตรงข้ามดังกล่าวนี้ว่า กรณีการเกิดเมืองใหม่ระดับโลก ตามแนวคิดต่างๆ นั้น ยกตัวอย่างแนวคิดการเกิดเมืองใหม่ เช่น แนวคิดทฤษฎีรูปร่างแหวน (The Concentric Zone Theory) ซึ่งอธิบายการขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นและกระจุกอยู่รอบๆ ศูนย์กลางการค้า กรณีแนวคิดทฤษฎีรูปพัด (The Sectoral Theory) ที่อธิบายการขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจและสังคมไปตามเส้นทางคมนาคม กรณีทฤษฎีหลายศูนย์กลาง (The Multiple Nucleus Theory) เป็นการอธิบายการขยายตัวของเมืองที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของการขยายตัวของเมืองเองไปผนวกกับเมืองอื่นๆ จึงเกิดเมืองหลายศูนย์กลาง หรือทฤษฎีอื่นๆ ที่ได้นำการอธิบายเรื่องการขยายตัวของเมืองในภายหลัง เช่น แนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับเมืองมหานคร (Metropolis) อธิบายถึงลักษณะของเมืองในระดับใหญ่ ที่มีพลังดึงดูดผู้คน เป็นศูนย์กลางของอำนาจทางการเมืองควบคุมดูแลอาณาเขตประชากร และทรัพยากร มีวัฒนธรรมที่หลากหลายและแตกต่าง มีจุดเด่นที่เกิดจากการเติบโตของ

สถาบันทางวัฒนธรรมต่างๆ การเข้าไปมีส่วนร่วมของระบบเศรษฐกิจ ธุรกิจ และข่าวสารแบบข้ามชาติ ซึ่ง Jones ได้อธิบายไว้ว่า เมืองอภิมหานคร (Megalopolis) เป็นเมืองที่ได้พัฒนาเทคโนโลยีระบบการสื่อสารและคมนาคมที่ช่วยให้สิ่งที่เป็นไปได้ในอดีตได้กลายเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ในปัจจุบัน นอกจากนี้เมืองอภิมหานครยังรวมเอาแ่งมุมทางพลังอำนาจของเมืองเข้ามาไว้ในกระบวนการขยายตัวของเมืองอีกด้วย อาทิเช่น เมืองบอสตัน นิวยอร์ก บัลติมอร์ และวอชิงตัน (Jones, 1990 อ้างในไพโรจน์ กงทวีศักดิ์, 2545: 68-69)

ลักษณะการขยายตัวของเมืองตามทฤษฎีต่างๆ ดังกล่าว ได้สร้างความเจริญเติบโตของเมืองทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมืองอย่างมากมาย อย่างไรก็ตาม การสร้างความเจริญดังกล่าว ก็ได้เกิดผลกระทบต่อเมืองหลายประการเช่นกัน โดยเฉพาะเมื่อการขยายตัวของเมืองทำให้บางชุมชนไม่สามารถที่จะขยายตัวได้ตามที่คาดหมายไว้ และบางเมืองกลับเกิดชุมชนที่ไม่คาดหมายไว้ ดังนั้น “ชุมชน” สองลักษณะดังกล่าวจึงถูกพื้นที่ทางกายภาพหรือพื้นที่ทางภูมิศาสตร์กีดทับทำให้ไม่สามารถมีการพัฒนาเท่านั้นลักษณะการขยายตัวของเมืองต่างๆ ไป และด้วยการเกิดการขยายตัวของเมืองตามพื้นที่ ที่กลายเป็นการขยายตัวของเมือง ได้เกิดพื้นที่ภูมิศาสตร์ 3 ลักษณะคือ เมืองศูนย์กลาง ชานเมือง และชายขอบเมือง ดังนั้นเมื่อความเจริญไม่สามารถกระจายความก้าวหน้าได้อย่างทั่วถึง ผลกระทบที่เกิดขึ้นด้านสังคมจึงมี 2 ลักษณะคือ ผลกระทบที่สามารถอธิบายด้วยแนวคิดสายวัฒนธรรม (Culturalist) และการอธิบายในแนวคิดสายโครงสร้าง (Structuralist) ซึ่งไพโรจน์ได้อธิบายถึงผลกระทบดังกล่าวต่อระบบความสัมพันธ์ของสองขั้วระหว่างความเป็นเมืองและชนบทในรูปแบบที่เปลี่ยนแปลงไป โดยอ้างอิงงานศึกษาของ Ferdinand Tonnies นักสังคมวิทยาชาวเยอรมันว่า ลักษณะสังคมดังกล่าวมีลักษณะสังคมแบบเกไมนชาฟต์ (Gemeinschaft) โดยมีสังคมของการคบหาสมาคมของผู้คนที่มีความคุ้นเคยกันโดยความเป็นญาติพี่น้อง การใช้ชีวิตร่วมกันมานานและความผูกพันด้วยอารมณ์อันลึกซึ้ง รวมไปถึงการสื่อถึงการมีจิตวิญญาณของการร่วมแรงร่วมใจ มีเป้าหมายทางสังคมที่สมาชิกทุกคนในที่นั้นมีร่วมกัน รวมทั้งมิตรภาพที่หล่อหลอมทุกคนไว้เหมือนๆ กัน แต่เมื่อมีการเปลี่ยนแปลงไปยังเมืองอุตสาหกรรมหรือเมืองมหานครที่นำการมีชีวิตไปสู่โครงสร้างสังคมแบบเกเซลชาฟต์ (Gesellschaft) ซึ่งสังคมส่วนใหญ่จะมีพฤติกรรมที่ถูกกระตุ้นให้สนใจความเป็นส่วนตัว (หรือความเป็นปัจเจก) การคาดหวังที่จะให้เป็นไปตามพันธสัญญาที่มีใช้ธรรมเนียมปฏิบัติ ระเบียบทางสังคมจะถูกสร้างขึ้นมาอย่างพิถีพิถันมากกว่าที่จะใช้เพียงสิ่งที่สืบทอดมาจากอดีตตามธรรมชาติ ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นสิ่งตรงกันข้ามกับความสัมพันธ์แบบชนบท ทำให้มองเห็นสภาพสังคมที่เปลี่ยนจากสังคมชนบทมาสู่สังคมเมืองหรือการเปลี่ยนแปลงจากสังคมที่มีความเรียบง่ายมาสู่สังคมที่สลับซับซ้อน ในขณะที่ Louis Wirth ได้มองเห็นว่าไม่มีที่ใดที่มนุษย์ถูกแยกออกมาจากธรรมชาติเชิงอินทรีย์ได้มากเท่ากับสภาพการใช้ชีวิตอยู่ภายใน

เมืองหรือมหานคร โดยมองว่า เมืองคือการตั้งถิ่นฐานที่มีขนาดใหญ่ หนาแน่น ถาวร และกระทบต่อความสัมพันธ์ในเชิงสัมพันธ์ของบรรดาปัจเจกบุคคลซึ่งมีความแตกต่างหลากหลาย ดังนั้นจึงทำให้เมืองมีความโดดเด่น 3 ประการคือ ประชากรเมืองเป็นกลุ่มประชากรที่มีขนาดใหญ่ ประชากรเมืองเป็นกลุ่มประชากรที่มีความหนาแน่น และประชากรเมืองมีความแตกต่างหลากหลาย การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรทำให้ระบบความสัมพันธ์ที่ผู้คนมีภูมิหลังอันหลากหลายและแตกต่างกันแต่ละถิ่นมาอยู่รวมกันจำนวนมาก สภาพเช่นนี้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ที่ไม่สามารถหาบุคคลิกภาพอันแท้จริงได้ ส่งผลให้ผู้คนมีความสัมพันธ์มีลักษณะแบ่งเป็นส่วนๆต่างบทบาทและหน้าที่การติดต่อกันของผู้คนในเมืองแม้จะเป็นการติดต่อแบบเผชิญหน้าแต่ก็ขาดความเป็นส่วนตัว ทั้งยังฉาบฉวยชั่วคราว แยกเป็นส่วนเป็นตอน และผู้ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในเมืองจะสร้างเครื่องมือป้องกันตนเองออกจากการเรียกร้องและการคาดหวังของผู้อื่น โดยปรากฏออกมาในรูปกิริยาอันสำรวมการวางเฉยมิใส่ใจ รวมทั้งมีสีหน้าท่าทางที่เบื่อหน่ายเอือมระอา ความหนาแน่นของประชากรทำให้บริเวณหรือที่ดินที่อยู่อาศัยไม่เพียงพอต่อจำนวนผู้คนจำนวนมากที่เข้ามา มีการแย่งชิงพื้นที่ในเมือง และพื้นที่แต่ละแห่งจะถูกนำไปใช้เพื่อการแสวงหาผลกำไรทางเศรษฐกิจมากที่สุด ดังนั้นทุกคนจึงไม่อาจเข้าไปถึงพื้นที่เหล่านั้นได้อย่างเท่าเทียมกัน ความหลากหลายของประชากรที่เข้ามาอยู่อาศัยในเมืองได้ทำให้โครงสร้างทางชนชั้นมีความสลับซับซ้อนมากยิ่งขึ้น การเคลื่อนที่ของปัจเจกบุคคลนำไปสู่การกระตุ้นเร้าโดยปัจเจกบุคคลอื่นๆ ทำให้พวกเขาต้องเผชิญกับการขึ้นๆลงๆของสถานภาพในกลุ่มสังคมต่างๆ ซึ่งประกอบกันขึ้นมาเป็นโครงสร้างทางสังคมของเมือง ทำให้พวกเขาในเมืองมีแนวโน้มจะยอมรับว่าความไม่มั่นคงและความไม่แน่นอนคือบรรทัดฐานในสังคมทั่วไป (ไพโรจน์ คงทวีศักดิ์, 2542: 139-145)

ในส่วนการอธิบายตามแนวคิดโครงสร้าง ซึ่งมองแตกต่างไปจากแนวคิดสายวัฒนธรรมที่ซึ่งสนใจแต่ประเด็นของการเกิดรูปแบบวิถีชีวิตและรูปแบบวัฒนธรรม Flanagan ได้อธิบายถึงแนวคิดแบบโครงสร้างสนใจหลังการขับเคลื่อนระหว่างพลังทางเศรษฐกิจการเมืองกับความเจริญเติบโต ความเสื่อมถอยและความเปลี่ยนแปลงในการจัดระเบียบเชิงพื้นที่ของเมือง การอธิบายในสายนี้พยายามแจกแจงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างโลก สังคม เมืองกับพลังทางเศรษฐกิจการเมืองในบริบทของการครอบงำ พึ่งพาระดับโลก โดยมีพื้นฐานมุมมองเชิงเศรษฐกิจการเมือง โดยเฉพาะการกลายเป็นเมืองในประเทศโลกที่สามนั้นเป็นกระบวนการที่อยู่ภายใต้ชายขอบของระบบทุนนิยม (Peripheral capitalism) ที่มีประเทศอุตสาหกรรมชั้นนำเป็นแกนกลางของระบบ (Flanagan, 1990 อ้างใน ไพโรจน์ คงทวีศักดิ์, 2542: 149) ความสัมพันธ์เช่นนี้นำไปสู่การอธิบายเมืองในประเทศโลกที่สามที่มีความเป็นเอกราช ซึ่งเป็นเมืองที่เติบโตจนมีขนาดใหญ่กว่าเมืองอื่นๆในประเทศเดียวกันหลายเท่า นำไปสู่การเติบโตเมืองที่ไม่สมดุล ซึ่งเป็นผลการเติบโตทางเศรษฐกิจที่ไม่เท่าเทียม

ระหว่างเมืองต่างๆ ภายในประเทศเดียวกันและเป็นผลของการกระจุกตัวของความ มั่งคั่งร่ำรวยในเมืองใหญ่อันจะนำมาซึ่งแรงดึงดูดผู้คนจากทุกสารทิศให้เข้ามาสู่ตัวมัน (ไพโรจน์ คงทวีศักดิ์, 2542: 146-149)

ด้วยการอธิบายเช่นนี้เอง ทำให้ความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมนำไปสู่การเกิดชุมชนอันไม่พึงประสงค์ที่ถูกเรียกและขนานนามว่า “สลัม” (Slum) งานของ อคิน รพีพัฒน์ ได้อธิบายภาพชุมชนสลัมในช่วงแรกของประเทศไทยไว้ว่า การคำนึงถึงปัจจัยที่ก่อให้เกิดชุมชนแออัด สิ่งแรกที่ปรากฏในความคิดคือ ภาพของชาวชนบทที่อพยพหลังไหลเข้ามาสู่เมืองและทำให้จำนวนประชากรเมืองเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว จนเกิดปัญหาการขาดแคลนที่อยู่อาศัย และปัญหาอื่นๆ ที่ติดตามมา และการเติบโตของเมืองเช่นนี้ได้เริ่มมีแรงเหวี่ยงภายหลังปี พ.ศ. 2503 แหล่งที่มาของการเติบโตแหล่งหนึ่งคือ การใช้จ่ายงบประมาณของรัฐบาลในเขตมหานคร การลงทุนของเอกชนเติบโตอย่างรวดเร็วเพื่อตอบสนองการขยายตัวของตลาดในเมืองใหญ่และถนนหนทางที่ดีขึ้น ดังนั้น เขตอุตสาหกรรมปรากฏอยู่หนาแน่นในทางทิศใต้ของท่าเรือกรุงเทพฯ ซึ่งทำหน้าที่เป็นตัวเชื่อมโยงที่สำคัญระหว่างตลาดภายในและตลาดต่างประเทศ นอกจากนั้นสถาบันการศึกษาชั้นสูงส่วนมาก ก็ตั้งอยู่ในกรุงเทพฯ และตัวเมืองยังทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญ ศูนย์กลางการเดินทางระหว่างประเทศ ศูนย์กลางการเงิน และศูนย์กลางการบริหาร ปัจจัยที่สำคัญเหล่านี้ทำให้เมืองเติบโตขึ้นอย่างไรก็ตามลักษณะการก่อเกิดเมืองเช่นนี้ อคิน เองก็ได้อธิบายถึงสาเหตุโดยตรงของการเกิดเมืองที่หนาแน่นเช่นนี้ว่า เกิดมาจากการขาดการวางผังเมืองอย่างเหมาะสมและก้าวหน้า การขาดประสิทธิภาพในการบริหารและควบคุมการก่อสร้าง การเก็งกำไรที่ดิน การเล็งผลประโยชน์เฉพาะหน้าโดยไม่คำนึงถึงผลประโยชน์ของเจ้าของที่ดิน การขาดการให้การศึกษอบรมที่เหมาะสมแก่ประชากร ความเหลื่อมล้ำในการให้บริการของรัฐในเมืองและความเหลื่อมล้ำในโอกาสเชิงเศรษฐกิจของประชากรเมือง ซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญนอกเหนือไปจากปัจจัยของการอพยพเข้ามาของชาวชนบท (อคิน รพีพัฒน์, 2524: 11)

สำหรับงานศึกษาในชุมชนเมืองเชียงใหม่ ที่กล่าวถึงการขยายตัวของสลัม เช่น งานของ ยาใจ กอนวงษ์ และงานศึกษาของโอริสา พรหมสถิตย์ โดยงานของยาใจ ได้กล่าวถึงปัจจัยของการขยายตัวของสลัมในเมืองเชียงใหม่คล้ายคลึงกับงานของอคิน ยาใจอธิบายว่าการขยายตัวของชุมชนในเมืองเกิดขึ้นมาจากอิทธิพลของการเพิ่มประชากรตามธรรมชาติมากกว่าการย้ายถิ่นฐานเข้ามาอาศัย และปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้ประชากรเลือกเข้าไปอาศัยอยู่ในแหล่งเสื่อมโทรมก็คือ อิทธิพลของญาติพี่น้องและเพื่อนที่ได้อาศัยอยู่ในชุมชนเป็นผู้ชักชวน ปัจจัยถัดไปก็คือการย้ายไปตามคู่สมรส ซึ่งการย้ายถิ่นเข้าไปมีปริมาณน้อยกว่าการเพิ่มขึ้นตามธรรมชาติของการขยายตัวของครอบครัว เช่น การแยกครอบครัวของครอบครัวใหม่ (ยาใจ กอนวงษ์, 2531: ก) จึงเห็นว่า การ

อธิบายของยาใจ เป็นการอธิบายในภาพของการเคลื่อนย้ายทางภูมิศาสตร์และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมหรือระบบความสัมพันธ์ทางสังคม ส่วนงานของโอริสา พรหมสฤติย์ ได้อธิบายด้านสาธารณสุข ทั้งทางด้านสุขภาพร่างกายและสุขภาพทางด้านจิตใจที่ได้รับผลกระทบจากกระบวนการเคลื่อนย้ายทางภูมิศาสตร์และผลกระทบของความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในชุมชนแออัด โดยกล่าวว่า ผลกระทบทางสุขภาพจากการไล่อื้อในจังหวัดเชียงใหม่ ได้สร้างปัญหาต่อคนชุมชนแออัดอย่างมาก โดยเฉพาะปัญหาที่กระทบต่อสุขภาพด้านจิตใจที่เกิดขึ้นพร้อมกับปัญหาด้านเศรษฐกิจ ที่คนในชุมชนมีความเครียดและความวิตกกังวลเรื่องค่าใช้จ่ายในการรื้อย้าย ทั้งการรื้อย้าย การขนส่ง และการปลูกสร้างที่อยู่อาศัยใหม่ เป็นปัจจัยที่เกิดจากการไม่สามารถควบคุมค่าใช้จ่ายในการรื้อย้ายนั้นได้ส่งผลให้เกิดปัญหาการดำรงชีวิต และค่าครองชีพสูงขึ้นแก่คนในชุมชนแออัดที่ถูกให้รื้อย้ายนั้นได้ และการรื้อย้ายในชุมชนของเชียงใหม่เป็นการไล่อื้อแบบกระจัดกระจาย ไม่มีโครงการรองรับ และไม่มีมีการพิจารณาถึงสิทธิของชุมชนในที่อยู่อาศัยของคนจนเหล่านั้นเลย ในขณะที่ปัญหาทางสังคมนั้น ได้ถูกปฏิเสธจากพื้นที่ที่ชุมชนกำลังจะย้ายไปอยู่อาศัย โดยผู้อยู่อาศัยบริเวณโดยรอบที่ชุมชนจะย้ายไปแห่งใหม่ ถูกมองชุมชนแออัดว่าเป็นสิ่งเลวร้ายมากกว่ามิติเข้าใจ และยอมรับการย้ายเข้าไปที่ที่แห่งนั้น จึงกลายเป็นปัญหาของการปรับตัวและปรับสภาพทั้งด้านสุขภาพจิตและสังคมติดตามมา (โอริสา พรหมสฤติย์, 2546: 69-74) ดังนั้นจึงเห็นว่า การไล่อื้อจึงมิใช่สิ่งที่จะกระทำต่อชุมชน และควรสร้างการพัฒนาด้านที่อยู่อาศัย ซึ่งอकिन ได้เสนอถึงวิธีการก็คือ การแก้ไขปัญหาด้านเศรษฐกิจ เช่น การประกอบอาชีพและการส่งเสริมอาชีพ ซึ่งลักษณะเช่นนี้ได้มีการศึกษาจำนวนมาก ในประเด็นปัญหาและความต้องการในการประกอบอาชีพ รวมทั้งรูปแบบในการส่งเสริมอาชีพแก่ชาวชุมชนได้มีการศึกษาความหลากหลายในการประกอบอาชีพ และปัจจัยที่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงอาชีพตลอดจนผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงอาชีพต่อการพัฒนาชุมชน (อकिन รพีพัฒน์, 2542: 37) โดยการพัฒนาด้านที่อยู่อาศัยในที่นี้ก็คือการพยายามสร้างรายได้เพิ่มขึ้นแก่ชาวชุมชนเพื่อนำไปพัฒนาด้านที่อยู่อาศัยนั่นเอง ดังที่อकिनได้กล่าวถึงรูปแบบการพัฒนาเรื่องลักษณะแนวคิดด้านที่อยู่อาศัย และลักษณะการไล่อื้อเช่นนี้มีผลต่อแนวคิดเรื่อง การศึกษาวิจัยตำแหน่งแห่งที่ของแนวคิดเรื่องการเป็น “ชุมชน” ไปสู่ “ชุมชน” ในอุดมคติได้อย่างไร (อकिन รพีพัฒน์, 2542: 24)

สิ่งที่น่าสนใจของแนวคิดการกลายเป็นเมืองนี้ จะเห็นได้ว่า ลักษณะการแสดงแนวคิดเรื่อง “ความเป็นเมือง” ในส่วนของ “ความเป็นชุมชน (ในเมือง)” และ “ความเป็นชุมชนแออัด (ในเมือง)” และในท้ายที่สุดคำถามของแนวคิดการกลายเป็นเมืองในแง่ของ อकिन ถึงความเป็น “ชุมชน” ในแง่ของ “ชุมชน” ต่อความเป็นเมืองซึ่งเกิดจากผลกระทบและบทบาทการวางผังเมืองนี้

มีบทบาทอย่างไรระหว่างกันและกัน ซึ่งเป็นคำถามที่น่าสนใจและน่าศึกษาต่อไปเช่นกันในภาคการขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง

1.3.2 แนวคิดการพัฒนาและแนวคิดด้านวัฒนธรรมชุมชน

ความเป็นชุมชนแออัด ถูกนำไปสู่การอธิบายในด้านแนวคิดการพัฒนา และแนวคิดด้านวัฒนธรรมชุมชนที่คล้ายคลึงและมีมิติที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะการถูกมองว่าแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ถูกนำไปสู่การอธิบายถึงรูปแบบ แนวคิดการพัฒนาประเภทหนึ่งด้วย ในงานทบทวนนี้ จะมีการอธิบายถึง แนวคิดของการพัฒนาที่มีต่องานด้านชุมชนแออัด และบรรจุแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นหนึ่งในประเภทของการพัฒนานี้ด้วย

จากลักษณะที่สำคัญประการหนึ่งของวิถีคิดในงานพัฒนาภายในประเทศ โดยเฉพาะรูปแบบการพัฒนาที่เกิดขึ้นครั้งแรกผ่านกระบวนการของหน่วยงานราชการ ในด้านชุมชนแออัด หรือสลัม งานที่มีการศึกษารูปแบบการพัฒนาชุมชนแออัด ถูกนำเสนอผ่านงานศึกษาของกระทรวงมหาดไทย เป็นแหล่งเสื่อมโทรมเปรียบดั่งเนื้อร้าย การรื้อถอนจึงเปรียบดั่งเครื่องมือทางศัลยแพทย์ที่จะผ่าตัดเนื้อร้ายให้สิ้นไป (กระทรวงมหาดไทย, 2505: 31) ในแนวคิดเรื่อง “การรื้อถอนทำลาย” ชุมชนทั้งทางด้านกายภาพและสังคม และคิดว่าวิธีการนี้เป็นวิธีการที่สำเร็จที่สุด วิถีคิดดังกล่าว ได้สร้างความลำบากต่อชุมชนและผู้คนที่มียรายได้น้อยเป็นอย่างมาก ในแง่ที่มองว่า ไม่ได้ช่วยให้ชุมชนและชาวชุมชนแก้ไขปัญหอย่างแท้จริง โดยปรากฏรูปแบบของผลของการใช้วิถีคิดดังกล่าว ต่อพื้นที่ที่ถูกไล่รื้อ เช่น สลัมบริเวณหน้ากรมทางหลวงแผ่นดิน แหล่งเสื่อมโทรมบริเวณท่าवासกรี กระบวนการที่ดีที่สุดในแนวคิดของการแก้ไขปัญหาก็คือ การจัดสรรที่ดินให้แก่ประชาชนผู้มีรายได้น้อยเหล่านี้ไปอยู่ในพื้นที่แห่งใหม่ เช่น ย้ายไปอยู่อาศัยสร้างบ้านเรือนหมู่บ้านประชาชนเวสน์ 1 และ 2 ช่วงปี พ.ศ. 2508 และวิธีการต่อมาก็คือ การย้ายชาวบ้านไปอยู่อาศัยบนแฟลตและอาคารสูง เช่นการเคหะแห่งชาติได้สร้าง แฟลตอาคารสงเคราะห์ขึ้นเป็นแห่งแรก เป็นต้น (กรชนก สนิทวงศ์, 2544: 11)

วิธีการนี้ถูกวิพากษ์วิจารณ์อย่างมากจากนักวิชาการและประชาชนผู้อยู่อาศัย ถึงแนวคิดที่ไม่มีความสัมพันธ์ต่อสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของประชาชน และนำไปสู่การสร้างแนวคิดใหม่เพื่อการแก้ไขปัญหาด้านที่อยู่อาศัยของผู้คนในสลัมหรือชุมชนแออัด โดยอคิน ได้แสดงความคิดเห็นไว้ว่า การพัฒนาดังกล่าวในเรื่อง การขับไล่ให้หมดไป หรือการไล่รื้อ ถอนย้าย ไม่สามารถแก้ไขปัญหของชุมชนแออัดได้ เพราะปรากฏว่า ชาวบ้านที่ย้ายออกไปนั้น ไม่สามารถอยู่อาศัยในที่แห่งใหม่ได้ ดังนั้นวิถีคิดด้านงานพัฒนาดังกล่าว เป็นการแก้ไขที่ไม่สอดคล้องต่อสภาพปัญหาและวิถีชีวิตของคนในชุมชน (อคิน รพีพัฒน์, 2527: 40) ในงานศึกษาของ สมพงษ์ พัดปุย ได้

อธิบายถึงวิธีการของหน่วยงานภาครัฐในลักษณะเช่นนั้นไว้ว่า การที่หน่วยงานภาครัฐยึดหลักการพัฒนาแนวนี้ และพยายามสร้างให้สังคมได้รับการตอบสนองถึงความสำคัญในการพัฒนาแนวดังกล่าว โดยหน่วยงานภาครัฐได้พยายามสร้างความหมายหรือนิยามของชุมชนแออัดทั้งส่วนของนโยบายและภาคปฏิบัติ ที่ทำให้ภาพของชุมชนมีความจำเป็นที่จะถูกไล่รื้อ ถอนย้าย ทำลาย ด้วยความเหมาะสมนั้น โดยพยายามอธิบายถึงสภาพทางสังคมและกายภาพว่า สลัมเกิดขึ้นเพราะขาดแคลน ความยากจน ค่อยโอกาส ขาดการศึกษา คนสลัมขี้เกียจ ความไม่รู้จักช่วยเหลือตนเอง และนำไปสู่การอธิบายด้านความช่วยเหลือเรื่องของ “การสงเคราะห์” เพื่อแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้า เช่น การให้บริการที่จำเป็น การปรับปรุงทางกายภาพ และถ้าหากมีความจำเป็นก็ต้องให้โยกย้ายให้ออกไปจากพื้นที่เพื่อความเหมาะสม หรือเพื่อประโยชน์ต่อสังคมที่ใหญ่กว่า (สมพงษ์ พัดบุย, 2531: 5-9) จากแนวคิดทั้งของอกิน และ สมพงษ์ ทำให้เห็นถึงจุดด้อยของแนวคิดในการแก้ไขปัญหาของภาครัฐเป็นอย่างมาก และส่งผลกระทบต่อสภาพทางสังคมโดยรวมอย่างไม่สามารถแยกออกจากกันไปได้ ดังนั้น นักวิชาการที่เล็งเห็นถึงประเด็นปัญหาดังกล่าว ได้เข้าไปศึกษาถึงสภาพนั้น เช่น งานของกรชนก สนิทวงศ์ ได้เสนอให้เห็นมุมมองถึงปัญหานี้ว่า ในลักษณะการมองปัญหาและวิธีคิดของหน่วยงานภาครัฐดังกล่าว ทำให้เกิดปัญหาต่อระบบทางสังคมในชุมชนเมืองอย่างมาก การเปลี่ยนแปลงทางกายภาพนั้นไม่สามารถแก้ไขได้อย่างแท้จริง หากไม่เข้าไปสู่การพัฒนาความเป็นอยู่ หรือวิถีชีวิตของชาวชุมชน ดังนั้นจึงมีนักวิชาการและนักศึกษาของมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ได้เข้าไปศึกษาและสำรวจปัญหาและความเป็นอยู่ของพวกเขา และผลการศึกษาลำครั้งนั้นพบว่า วิธีการแก้ไขปัญหาคือการรวมกลุ่มเพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาของชุมชนรวมกัน เช่น ปัญหาการศึกษาของเด็ก ปัญหาด้านสุขภาพอนามัย ปัญหาการว่างงานและปัญหาที่อยู่อาศัย (กรชนก สนิทวงศ์, 2542: 323) และนับเป็นจุดเริ่มต้นของการแสวงหาแนวทางการแก้ไขปัญหาของชุมชนแออัดในเมืองเป็นครั้งแรกของกลุ่มปัญญาชน ในมิตินี้จึงพบว่าการพัฒนา ถูกมองให้เห็นความแตกต่างของประเด็นปัญหาไม่เหมือนกัน ขณะที่หน่วยงานภาครัฐสนใจเฉพาะปัญหา “มิติทางกายภาพ” หรือพื้นที่ทางภูมิศาสตร์เท่านั้น ในแง่ของนักวิชาการกลับมองในมุมตรงกันข้ามในประเด็นเรื่อง “มิติทางสังคม” และผลจากการใช้แนวคิดการพัฒนาดังกล่าวจึงแสดงผลที่แตกต่างกันด้วย งานของนลินี ได้กล่าวมิตินี้เกิดความขัดแย้งกันลักษณะนี้ไว้ว่า การพัฒนาตามแนวคิดของภาครัฐ ส่งผลให้เกิดการไล่รื้อกันอย่างกว้างขวางและเข้มข้น โดยเฉพาะทศวรรษที่ 20 เนื่องจากที่ดินมีราคาสูงขึ้น การลงทุนในธุรกิจอสังหาริมทรัพย์ให้ผลกำไรสูง การขยายตัวของกรุงเทพฯ เป็นไปอย่างรวดเร็วและมุ่งสู่ความเป็นศูนย์กลางของการบริการและธุรกิจ คนยากจนในสลัมเป็นกลุ่มที่ได้รับผลกระทบโดยตรง ได้มี

การรวมกลุ่มกันเป็นเครือข่ายที่จะหนุนช่วยกันเองในชุมชนต่างๆที่กระจายอยู่ทั่วกรุงเทพฯ (นลินี ตันธวนิตย์, 2542: 335)

ด้วยเหตุผลที่กล่าวไปแล้วข้างต้น ทำให้เกิดการพัฒนาแนวคิดมากยิ่งขึ้น เพื่อแก้ไข ปัญหาการไล่รื้อจากหน่วยงานภาครัฐ เช่น การนำเอาแนวคิดพัฒนา “ชุมชนเข้มแข็ง” มาใช้ในการ แก้ไขเชิงปฏิบัติการต่องานพัฒนาชุมชนแออัด แนวคิดนี้ David Mathews ได้เสนอว่า ชุมชน เข้มแข็งต้องมีองค์ประกอบของความเข้มแข็ง 6 ส่วน ส่วนแรกได้แก่ การมีโครงสร้างพื้นฐาน อาทิ การสื่อสารซึ่งกันและกัน เป็นต้น ส่วนที่สองได้แก่ การมีกระบวนการตัดสินใจ อาทิ การมีส่วนร่วม การเรียนรู้ การแลกเปลี่ยนและสรุป ส่วนที่สามได้แก่ การมีภาวะผู้นำ อาทิ ผู้นำมีจำนวนมากและ หลากหลาย มีการติดตามปัญหา มีความสัมพันธ์กับสมาชิก มีความเป็นกลาง และมองกว้างไกล ส่วนที่สี่ ได้แก่ การมีกระบวนการทัศน์ อาทิ การดึงคนแบบมีส่วนร่วม มีการพัฒนาศักยภาพสมาชิก มี อำนาจและพลังในการรับผิดชอบร่วมกัน ในส่วนที่ห้า ได้แก่ ชุมชนจะต้องมีความสัมพันธ์กับ สถาบันต่างๆ เช่น หน่วยงานราชการ เอกสาร โรงเรียน วัดและในส่วนสุดท้ายจะต้องมีความเป็น ชุมชนร่วมกัน ได้แก่ มีการทำกิจกรรมร่วมกัน มีการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชน มีการหาทางออก ร่วมกัน (David Mathews, 1996 อ้างใน กรชนก สนิทวงศ์, 2544: 15) และปรัชญาสำคัญของ David Mathews ก็คือ ความเข้มแข็งของชุมชนเกิดจากลักษณะเฉพาะของความสัมพันธ์หรือวิถีทาง เฉพาะของการทำกิจกรรมสาธารณะ การค้นหากิจกรรมที่เปิดโอกาสให้ความสัมพันธ์ของคนกลาย มาเป็นความสัมพันธ์สาธารณะ เพื่อให้ผู้คนได้มาพบปะแลกเปลี่ยนแก้ไขปัญหาร่วมกัน กิจกรรมต่างๆที่กระตุ้นให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนจึงมีความสำคัญและมักเป็นกิจกรรมที่ ก่อให้เกิดความสัมพันธ์เชิงสาธารณะ (Public relationships) ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นหลังจาก ที่ผู้คนมองเห็นถึงความเชื่อมโยงของสิ่งที่จะเกิดขึ้นกับพวกเขาและสิ่งที่พวกเขามองว่ามีคุณค่า เป็น ความสัมพันธ์ที่ก่อรูปหลังจากที่ผู้คนตระหนักถึงชะตากรรมร่วมกัน ตำนึงถึงความสำคัญในการพึ่งพา อาศัยซึ่งกันและกัน และสำนึกถึงเป้าหมายร่วมกัน เป็นความสัมพันธ์ที่เกิดจากการมีเจตจำนงที่จะ แลกเปลี่ยนและดำเนินการแก้ไขปัญหาร่วมกัน (David Mathews, 1996 อ้างใน จูริวุฒิ เสนาคำ, 2540: 14-18)

การนำเอาแนวคิดของ David Mathews มาใช้ ส่งผลให้นักพัฒนาได้พยายามสร้างเครือ ข่ายของชาวบ้าน ในระดับปัจเจกต่อชุมชน ชุมชนต่อชุมชน มากยิ่งขึ้น เมื่อบทสรุปของ ชุมชนที่มี ความเข้มแข็ง หมายถึง ชุมชนที่มีความเป็นชุมชนร่วมกันและสามารถพึ่งพาตนเองได้ในด้านการ แก้ไขปัญหาภายในชุมชน (กรชนก สนิทวงศ์, 2544: 17)

อย่างไรก็ตามแนวคิดการพัฒนา “ความเข้มแข็งของชุมชน” ก็มีสามารถนำมาใช้ได้ อย่างรูปแบบเดียว นักพัฒนาบางส่วนได้พยายามนำเอาแนวคิด “การมีส่วนร่วม” ของชาวบ้านเข้า

มาประยุกต์ใช้ร่วมกัน จริยญา วงษ์พรหม ได้เห็นว่า ความสำเร็จของพลังประชาชนนั้นขึ้นอยู่กับประชาชนต้องเข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการอย่างเป็นอิสระ เน้นการทำงานในรูปแบบกลุ่มหรือองค์กรชุมชนที่มีวัตถุประสงค์ในการเข้าร่วมอย่างชัดเจน พลังกลุ่มจะเป็นปัจจัยสำคัญทำให้งานพัฒนาต่างๆ บรรลุผลสำเร็จตามความมุ่งหมาย (จริยญา วงษ์พรหม, 2536 อ้างใน กรชนก สนิทวงศ์, 2544 : 19)

อคิน รพีพัฒน์ ได้มีความคิดเห็นเกี่ยวกับแนวคิด “การมีส่วนร่วม” เพิ่มเติมว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนมิใช่การบังคับ การขอร้อง การขู่เข็ญ หรือการเสียสละ และแตกต่างจากการให้ความร่วมมือ (อคิน รพีพัฒน์, 2525: 45) Andrew Turton ได้ให้ความหมายว่า การรวมความสนใจของแต่ละคน ซึ่งมีความเกี่ยวพันกันทางด้านความรู้สึกในกิจกรรมต่างๆ ในลักษณะของความร่วมมือ ร่วมใจ ร่วมกำลังจนกระทั่งเกิดการรวมกันเป็นกลุ่มขึ้น (Andrew Turton, 1987 อ้างใน นดา คำริห์เลิศ, 2542: 18)

นอกเหนือจาก “การพัฒนา” ที่นำแนวคิด “ความเข้มแข็ง” และแนวคิด “การมีส่วนร่วม” ของประชาชนเข้ามาร่วมกันในการแก้ไขปัญหาชุมชนแออัดแล้ว ยังมีแนวคิดที่นำมาร่วมกันใช้ประยุกต์เพิ่มเติมอีกแนวคิดหนึ่งก็คือ แนวคิด “การเรียนรู้” อคิน ได้กล่าวถึง การเรียนรู้ไว้ว่า การเรียนรู้ที่ดีที่สุด ไม่ใช่การนั่งหลับในฟังผู้บรรยาย หากแต่จะต้องเป็นวิธีการที่ก่อให้เกิดการมีส่วนร่วมในการปรับปรุง ไม่ว่าจะในด้านกายภาพ เศรษฐกิจและสังคม (อคิน รพีพัฒน์, 2527: 41) และ วรณี ลิ้มอักษร ได้กล่าวว่า เมื่อกล่าวถึงการเรียนรู้คนส่วนใหญ่มักจะเข้าใจว่า จะต้องไปเรียนกันที่โรงเรียน หรือเรียนจากสถาบันการศึกษา ซึ่งเป็นการเรียนรู้ที่มีรูปแบบเท่านั้น แท้จริงแล้วบุคคลอาจเรียนรู้ได้จากสถานการณ์ประจำวัน จากการที่บุคคลได้มีปฏิสัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ ที่แวดล้อมตนเองอยู่ตลอดเวลาอีกด้วย (วรณี ลิ้มอักษร, 2543 อ้างใน กรชนก สนิทวงศ์, 2544: 51) และ มอริส ได้ให้ความหมายว่า การเรียนรู้เป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมอย่างถาวร ซึ่งเป็นผลมาจากประสบการณ์และการปฏิบัติฝึกฝน (วรณี ลิ้มอักษร, 2543 อ้างใน กรชนก สนิทวงศ์, 2544: 25)

การเรียนรู้ของชาวชุมชนที่จะเกิดขึ้น จึงเป็นการเรียนรู้เพื่อพัฒนาศักยภาพของตนเอง ซึ่งการเรียนรู้ดังกล่าว อาจเกิดก่อนหรือหลังการมีส่วนร่วมก็ได้ แต่ที่สำคัญก็คือ การเรียนรู้ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่อตัวผู้เรียนเอง ดังเช่น ในการแสวงหาทางออกเพื่อการอยู่อาศัยในเมืองของชาวชุมชนแออัด ที่ชาวชุมชนแออัดต้องการที่จะแสวงหาทางออกเพื่อการอยู่อาศัยในเมือง ซึ่งจะเหมาะสมกับสภาพวิถีชีวิตและความต้องการของตนเองให้ประสบผลสำเร็จ ชาวบ้านจะต้องเข้ามามีส่วนร่วมและเรียนรู้กันถึงการแก้ไขปัญหาจึงจะประสบผลสำเร็จ เป็นต้น (กรชนก สนิทวงศ์, 2544: 27)

แนวคิดอีกกระแสหนึ่งที่ได้รับนำมาใช้ในการพัฒนา ก็คือ แนวคิด “การพึ่งตนเอง” ของชุมชน โสภณ พรโชคชัย ได้แสดงความคิดเห็นว่า ในการพัฒนาชุมชนเพื่อให้สามารถพึ่งตนเองได้นั้นต้องเริ่มต้นจากบทบาทของปัจเจกบุคคลก่อน และขยายบทบาทไปสู่ชุมชนโดยใช้จุดที่เป็นปัญหาหรือความมุ่งหวังร่วมกันของชุมชนเป็นสะพานเชื่อมบทบาททั้งสอง ซึ่งถ้าชุมชนใดมีคณะกรรมการที่เข้มแข็งสามารถจะระดมพลังชุมชนได้ดีแล้ว ย่อมมีโอกาสในการพึ่งตนเองได้สูง การที่ชุมชนใดจะสามารถพัฒนาได้ดีหรือไม่ขึ้นอยู่กับปัจเจกบุคคล(ผู้นำ กลุ่มผู้นำ)ที่จะกระตุ้นคนทั้งชุมชนให้เข้าร่วมการพัฒนา ถ้าปัจเจกบุคคลในชุมชนไม่ร่วมมือแล้วแม้ว่า สภาพแวดล้อมจะดีเพียงใด ก็ไม่อาจจะบรรลุผลของการพัฒนาได้ (โสภณ พรโชคชัย, 2528 อ้างใน ทศนีย์ ลักขณาภิชนชัช, 2548: 17) แนวคิดนี้ได้เน้นให้มีการปฏิรูประบบการจัดระเบียบทางสังคมใหม่ เพื่อให้มีความยุติธรรมในสังคมมากขึ้น อันเป็นพื้นฐานของแนวคิดเรื่องสวัสดิการขึ้น (กาญจนา แก้วเทพ, มปป.: 102)

ดังนั้น การพัฒนาในช่วงแรกและยังนำมาใช้ในแนวทางพัฒนาชุมชนแออัดจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้ ก็ได้กล่าวแล้วข้างต้น อย่างไรก็ตาม การนำแนวคิดต่าง ๆ เหล่านี้ไปสู่การพัฒนาเป็นลักษณะแนวทางการปฏิบัติมากกว่าแนวคิดในเชิงนามธรรมที่สามารถเห็นผลของการพัฒนานั้นได้อย่างทันทั่วทั้ง แนวคิดอีกประเภทหนึ่ง คือ แนวคิด “การพัฒนาอย่างยั่งยืน” ซึ่ง World Commission on Environment and Development ได้ให้ความหมายไว้ว่า การพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการของคนปัจจุบัน โดยไม่ทำให้คนในรุ่นต่อไปไม่สามารถตอบสนองความต้องการของตนเองได้ ดังนั้นคนในรุ่นปัจจุบันจึงต้องคำนึงถึงประโยชน์ของคนในรุ่นต่อไปที่จะได้รับด้วย โดยการรักษาสภาพแวดล้อมให้อยู่ในสภาพที่ดี Daneil Chiras กล่าวว่า สังคมที่ยั่งยืน (Sustainable Society) คือ สังคมที่สนองความต้องการของตนเองได้โดยไม่ทำให้ประชาชนรุ่นต่อไปในอนาคตต้องลดความต้องการของเขาลงไปเนื่องจากการกระทำของคนรุ่นปัจจุบันหรือเป็นกิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์ที่เกิดขึ้นและดำเนินสืบต่อไปได้ภายใต้ขีดจำกัดที่สภาพแวดล้อมกำหนดให้ (Daneil Chiras, 1991 อ้างใน ทศนีย์ ลักขณาภิชนชัช, 2548: 17-18)

สำหรับแนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” เป็นแนวคิดหนึ่งที่มีความสนใจต่อการนำมาใช้ในงานพัฒนา ได้ถูกสร้างให้มีความสำคัญจากบทสรุปของการพัฒนาจากนักพัฒนาจำนวนหนึ่ง โดยได้จุดเริ่มต้นของ พ่อหลวงนิพนธ์ เทียนวิหาร ในคำถามที่สำคัญว่า “เราเริ่มเห็นว่าประชาชนเขาคิดไม่เหมือนเรา”

หลวงพ่อนิพนธ์ ได้มีมุมมองในแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนไว้ว่า วัฒนธรรมชุมชนเป็นพลังผลักดันการพัฒนาชุมชนที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นสิ่งที่ประชาชนสร้างขึ้นมาจากตัวเอง เพราะฉะนั้นหากนักพัฒนาต้องการเข้าใจและปฏิบัติการให้สอดคล้องกับชาวบ้าน ก็ต้องเข้าใจวัฒนธรรมชุมชน

ต้องศึกษาประวัติศาสตร์และวิถีชีวิตของชาวบ้านในแต่ละชุมชนที่แตกต่างกัน นอกจากนั้น นักพัฒนาและปัญญาชนในชุมชนอาจช่วยผลักดันการพัฒนาชุมชนให้มีพลังยิ่งขึ้นได้ โดยการร่วมกับชาวบ้านวิเคราะห์และทำให้ชาวบ้านมีสำนึกแจ่มชัดในวัฒนธรรมของเขา เพราะสิ่งที่ชาวบ้านปฏิบัติมาช้านานนั้นนานเข้ากลายเป็นเรื่องของจิตใต้สำนึก การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ชุมชนจะช่วยให้สามารถรู้พื้นค้นหาได้ว่าการปฏิบัติและพิธีกรรมมีที่มาอย่างไร ทำให้ชาวบ้านตื่นและรับรู้รู้เอกลักษณ์และคุณค่าของตัวเอง ค้นพบจิตสำนึกอิสระของชุมชน เห็นคุณค่าของการรวมตัวเป็นชุมชน และซาบซึ้งในประวัติการต่อสู้ร่วมกันตลอดเวลา เห็นภัยของการครอบงำของวัฒนธรรมแปลกปลอมจากภายนอกที่มุ่งเพื่อเอารัดเอาเปรียบชาวบ้าน และบทสรุปก็คือ การปลุกจิตสำนึกในงานพัฒนานี้ก็คือ การค้นให้พบจิตสำนึกแท้จริงของชุมชนเพื่อสู้กับจิตสำนึกที่ผิดพลาดที่ถูกสร้างขึ้นโดยสิ่งภายนอก(นิพนธ์ เทียนวิหาร อ่างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540: 174)

ฉัตรทิพย์ ได้มองผ่านความเชื่อต่อแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนของหลวงพ่อนิพนธ์ ว่า “วัฒนธรรมชุมชนยังคงอยู่ เพราะชุมชนมีกลไกการผลิตซ้ำ(Reproduction)ทางวัฒนธรรม” นั่นเอง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540: 173)

บำรุง บุญปัญญา มีแนวคิดเกี่ยวกับสาระสำคัญของ “วัฒนธรรมชุมชน” อยู่ 3 ประการ คือ 1) เรื่องวัฒนธรรมสองกระแส 2) เรื่องพึ่งตนเอง 3) เรื่องบทบาทของคนชั้นกลาง โดยแนวคิดสองกระแสนั้นหมายถึง กระแสหนึ่งเรียกว่า วัฒนธรรมชาวบ้าน อีกกระแสหนึ่งคือวัฒนธรรมทุนนิยม วัฒนธรรมชาวบ้านมีความเป็นอิสระจากวัฒนธรรมของคนชั้นกลางและของคนชั้นสูง สัมพันธ์กับวิถีชีวิตที่ผูกพันอยู่กับธรรมชาติ อยู่กับการใช้แรงงานและชุมชนเครือญาติ ชุมชนหมู่บ้าน เป็นรูปแบบของสังคมที่มีอายุยืนนานมากกว่าเพื่อน มีความเป็นอยู่ที่สืบช่วงกันมาเป็นเวลาอันยาวนาน ลักษณะเช่นนี้คือลักษณะที่เรียกว่ามันเป็นสังคมในตัวของมันเอง ดังนั้นเมื่อเราคิดถึงจุดนี้ที่สังคมเป็นตัวของตัวเองมานานเช่นนี้ ก็แสดงว่าต้องเป็นสังคมที่มีเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมที่เป็นอิสระ ชุมชนหมู่บ้านจึงมีระบบความเชื่อและวิถีการพัฒนาที่เป็นอิสระของตัวเองอยู่แล้ว(บำรุง บุญปัญญา อ่างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540: 176)

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา วิเคราะห์ถึงปัญหาที่บำรุงมองเห็นนั่นก็คือ แนวทางวัฒนธรรมชุมชนคนชั้นกลาง โดยเฉพาะนักพัฒนาควรจะมีบทบาทอย่างไร เมื่อบำรุงเสนอว่าคนชั้นกลางมีหน้าที่แลกเปลี่ยนวัฒนธรรมกับชาวบ้าน ไม่ใช่ไปชี้สั่งหรือครอบงำชาวบ้านทางความคิด คนชั้นกลางมีหน้าที่ 3 ประการ คือ 1) นำวัฒนธรรม ความรู้ และระบบคิดของชาวบ้านมาเผยแพร่ในหมู่คนชั้นกลางให้มากขึ้นในสังคม 2) นำเอาทรัพยากรในสังคมเมืองไปให้ชนบทมากขึ้น และ 3) คัดค้านการบีบบังคับของรัฐที่กระทำต่อหมู่บ้าน เพราะฉะนั้นในความคิดของบำรุง ระบบในอนาคตก็คือระบบที่ประสานคนชั้นกลางหรือระดมพิกับชาวบ้าน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540: 177)

อภิชาติ ทองอยู่ ได้ให้คำจำกัดความของ “วัฒนธรรมชุมชน” โดยเน้นลักษณะคุณค่าทางจริยธรรมของวัฒนธรรมพื้นบ้านมากกว่าการเสนอให้ต่อต้านวัฒนธรรมของรัฐและของระบบทุนนิยม โดยมีความเชื่อว่า “วิถีแห่งหมู่บ้าน” ยังดำรงอยู่ โดยเปรียบเทียบว่า มนุษย์เราจะมีพฤติกรรมบางอย่างโดยที่ในใจจริงมิได้นิยมสิ่งนั้น เหมือนกับชาวบ้านที่ต้องรับระบบทุนนิยม แต่ใจจริงๆเขาต่อต้าน เพราะชาวบ้านอยากสะดวกสบายแบบปัจจุบัน แต่อยากให้สภาพวัฒนธรรมการดำรงอยู่ของชีวิตและสังคมเป็นแบบเก่าที่มีศีลธรรม มีคุณธรรมและเอื้ออารีต่อไป ด้านหนึ่งจะต้องฟื้นฟูทางจิตใจและถ่ายทอดความคั่งงามสู่คนรุ่นหนุ่มสาวและเยาวชนต่อไป อีกด้านหนึ่ง ก็จะต้องพึ่งตนเองในการดำรงชีวิตให้มากขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่ทำได้ (อภิชาติ ทองอยู่ อ้างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540: 178-179)

หากแต่ ประเวศ วะสี มีความคิดเห็นในด้านที่แตกต่างไปจากอภิชาติ ว่า ควรจะแสดงออกในรูปลักษณะต่อต้านรัฐในอุดมการณ์วัฒนธรรมชุมชน โดยมีลักษณะเด่นสรุปได้ 3 ประการคือ

- 1) ต่อต้านรัฐ โดยได้เสนออุทกศาสตร์ที่สำคัญคือ “ลดอำนาจของข้าราชการลง อย่านำให้ยื่นไปถึงชุมชน ให้ชุมชนมีสิทธิมีเสียงที่จะวางแผนที่จะตัดสินใจ ที่จะลงมือทำอะไรซึ่งเขาจะทำได้มากมาย เป็นการโอนอำนาจคืนไปให้ประชาชน ให้ชุมชน”
- 2) ส่งเสริมชุมชน การส่งเสริมให้ชุมชนมีความเข้มแข็งคือ มีเบญจฉันท์ อันได้แก่ (ก) จิตใจที่มีธรรมะ ขยันหมั่นเพียรและสันโดษ (ข) แบบแผนการผลิตเป็นแบบแผนเพื่อตนเองเป็นเกษตรกรรมผสมผสาน (ค) สมดุลกับธรรมชาติแวดล้อม (ง) พึ่งตนเองทางเศรษฐกิจ ไม่ต้องพึ่งพาทภายนอก (จ) มีชีวิตชุมชน มีสถาบันครอบครัวและวัด และวัฒนธรรมชุมชนแห่งการช่วยเหลือพึ่งพากัน ชุมชนนี้จะสามารถพัฒนาความรู้และความสามารถจากความรู้เดิมที่เรียกว่า “ภูมิปัญญาชาวบ้าน หรือปรีชาญาณท้องถิ่น” ผสานเข้ากับวิชาการสากล การผสมและเชื่อมโยงวัฒนธรรมชุมชนเข้ากับวัฒนธรรมสากลเป็น “กลวิธีที่สำคัญในการพัฒนาอย่างสมดุลและมีประสิทธิภาพ
- 3) ให้มีศีลธรรม โดยเฉพาะพุทธศาสนาในการพัฒนา คือ พัฒนาที่สมบูรณ์ต้องพัฒนาทั้งทางจิตใจและสิ่งแวดล้อมควบคู่กันไป มีคุณธรรมและจริยธรรมเป็นฐานที่แน่นหนา การพัฒนาที่มีองค์ประกอบของศีล สมาธิ และปัญญา จึงเป็นการพัฒนาที่สมบูรณ์ คือ พัฒนาทางจิตใจด้วย และเสนอให้ชุมชนรับศาสนาเป็นองค์ประกอบในวัฒนธรรมสร้างเป็นชุมชนธรรมนิยม หมายความว่า นำพุทธศาสนา ซึ่งเดิมเป็นวัฒนธรรมของรัฐมาตีความใหม่ แล้วทำหน้าที่รักษาความรักใคร่ปรองดองใน

ชุมชนและในสังคม ใช้ฉันทสมัชชิกของชุมชน เพื่อให้ชุมชนมีเอกลักษณ์มีความเข้มแข็ง ซึ่งเท่ากับต่อต้านรัฐไปในตัว อีกทั้งใช้ต่อต้านความโลภ การเห็นแก่ตัว และการเอารัดเอาเปรียบ ซึ่งเป็นผลของการพัฒนาแบบทุนนิยม (ประเวศ วะสี อ้างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540: 179-182)

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา มีมุมมองความหมายของวัฒนธรรมชุมชนที่แตกต่างไปจากนักคิดอื่นๆว่า แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนเป็นการนำเสนอพัฒนาจากการศึกษาเรื่อง ชาวานาและเศรษฐกิจชาวานา เรียกจิตใต้สำนึกของชุมชน ซึ่งเคยถูกคุกคามมาเป็นจิตสำนึกที่เป็นอิสระ แนวคิดของจิตสำนึกของชาวานา เป็นจิตสำนึกของชุมชนซึ่งเคยถูกคุกคามมาเป็นจิตใต้สำนึกที่เป็นอิสระ โดยสาระของแนวคิดนี้เกิดจากพฤติกรรมของชาวานาในสภาวะด้าน “จริยธรรม” ทั้งในแง่ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม คือ ความดีงามเปี่ยมด้วยน้ำใจที่ปรากฏในชุมชนชาวานาดั้งแต่โบราณกาลมา และในแง่ความรักและเห็นแก่ผู้อื่นในศาสนาคริสต์และศาสนาพุทธ ซึ่งอยู่ในเครือข่ายเรื่อง 1) วัฒนธรรมชุมชน 2) โลกทัศน์ของชาวานา 3) เกษตรผสมผสาน และ 4) การพึ่งตนเอง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540: 251)

อย่างไรก็ตาม งานแนวคิด วัฒนธรรมชุมชน ถูกวิเคราะห์จากฉัตรทิพย์ เองว่าแนวคิดที่นำเสนอทั้ง 4 แนวทางนั้นถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นการเสนอการพัฒนาแบบปิดตัวเองเกินไป และชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้จริงหรือไม่ จึงมีการนำเสนอเพิ่มเติมให้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ครอบคลุมให้เป็นประเด็นที่เปิดกว้างมากยิ่งขึ้น คือ 1) เสนอให้ชุมชนฟื้นฟูและสร้างเครือข่ายระหว่างกันเอง 2) เสนอให้สังคม(รัฐ) พิจารณาการจัดสรรทรัพยากรคืนให้ชุมชน โดยเฉพาะการปฏิรูปที่ดินในบางเขต และ 3) เสนอให้ชุมชนทำธุรกิจชุมชน ทั้งโดยตัวเองและโดยการร่วมมือกับองค์กรภายนอก (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540: 252)

การวิพากษ์วิจารณ์และช่วยเพิ่มเติมในแนวความคิดวัฒนธรรมชุมชน โดย ยศ สันตสมบัติ ซึ่งได้นำเสนอว่า ชุมชนจะสร้างความเข้มแข็งและทำการต่อสู้กับการปิดล้อมของตัวเองเอาไว้ ดำรงรักษาความเป็นอิสระและศักยภาพในการจัดการกับชีวิตของตัวเองไว้ได้นั้น ชุมชนจะต้องไปให้พ้นจากการยึดติดกับวัฒนธรรมชุมชนแต่เพียงอย่างเดียว หากจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนจารีตประเพณีวิถีปฏิบัติเดิมให้สอดคล้อง และเหมาะสมกับความต้องการและความจำเป็นของยุคสมัย ชุมชนแต่ละแห่งไม่อาจอยู่อย่างเอกเทศอีกต่อไป แต่ชุมชนจะต้องขยายเครือข่ายการเรียนรู้ เครือข่ายการผลิต เครือข่ายการลงทุน เครือข่ายการตลาด ฯลฯ ในรูปแบบใหม่ขึ้นมา (ยศ สันตสมบัติ อ้างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540: 252)

อานันท์ กาญจนพันธุ์ ได้เสนอสาระเพิ่มเติมแก่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนไว้ว่า เสนอให้มีพิจารณาชุมชนกับการจัดการทรัพยากร ให้ความสำคัญแก่พลังของชุมชน ขณะเดียวกันกับที่พิจารณาว่าต้องเรียกร้องให้สังคมหรือรัฐจัดสรรทรัพยากร โดยเฉพาะที่ดินคืนให้แก่ชุมชนด้วย เพราะถึงแม้ว่าชุมชนจะผูกพันอยู่ด้วยกันโดยวัฒนธรรม หากปราศจากที่ดินทำกินชาวนาทำการผลิตเกษตรกรรมไม่ได้ ชุมชนชาวนา ก็สูญสลายได้ (อานันท์ กาญจนพันธุ์ อ้างใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2540: 253)

ดังนั้น กล่าวโดยรวมแล้ว แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เป็นกระแสนิ่งของการพัฒนาทั้งการพัฒนาหมู่บ้านชนบท และนำประยุกต์มาใช้ในการพัฒนาในชุมชนเมือง การพัฒนาชุมชนแออัดในแนวคิดของวัฒนธรรมชุมชน ได้หลวมเอาแบบคิดของแนวคิดอื่นๆ เข้าไว้ด้วยกัน ทั้งแนวคิดการสร้างเสริมความเข้มแข็ง แนวคิดการมีส่วนร่วม แนวคิดการเรียนรู้ร่วมกัน แนวคิดของการพัฒนาแบบยั่งยืน การผสมผสานแนวคิดดังกล่าวเข้ามาสู่แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เป็นส่วนที่ทำให้งานพัฒนาด้านชุมชนเมืองมีความชัดเจนในเป้าหมาย ชัดเจนในการสร้างจิตสำนึกของชุมชน และขยายนำไปสู่การสร้างจิตสำนึกต่อสังคมโดยรวมได้ในระดับหนึ่ง

บทเรียนและข้อสรุปของการพัฒนาในแนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” ได้สร้างคุณค่าและคุณประโยชน์ต่อระบบ “การเป็นเครื่องมือ” ที่สำคัญต่อการต่อรองอำนาจทางการเมือง และอำนาจความเป็น “วัฒนธรรมหลวง” การนำไปสู่การยอมรับในระบบ “วัฒนธรรมราษฎร์” หรือระบบของ “ภูมิปัญญาของชาวบ้าน” และอาจมีระบบคิดอีกหลากหลายที่มีอยู่ภายในกระบวนการต่างๆ ในประสบการณ์ที่ชาวชุมชนได้กระทำและประสบ ความสำคัญต่อการทบทวนองค์ความรู้ที่มีอยู่ อาจยังไม่สามารถทบทวนได้ทั้งหมด และอาจไม่นำไปสู่การอธิบายอย่างเด่นชัด เพราะอาจมีกระบวนการพัฒนาอย่างซับซ้อนที่ซ่อนอยู่ภายใต้การพัฒนาเหล่านั้น ที่อาจยังไม่มีมุมมองเห็น กระบวนการพัฒนาระบบการแสวงหาองค์ความรู้ที่สำคัญต่อการสร้างความเป็นตนเอง ชุมชน และสังคม การยอมรับความเป็นอยู่อย่างมีศักดิ์ศรี มีคุณค่าทั้งต่อตัวเอง ต่อครอบครัว ต่อชุมชน และต่อสังคมมวลรวม สิ่งต่างๆ เหล่านี้ยังมีอาจแยกการพิจารณาวิเคราะห์จากแนวทางพัฒนาเหล่านั้นได้อย่างละเอียด ถี่ถ้วน ก่อนที่จะนำการพัฒนาแบบใหม่ โดยแนวคิดใหม่ และสร้างคุณค่าแบบใหม่ให้แก่ความเป็นตัวตน ความเป็นชุมชน ภายใต้กระแสการเปลี่ยนแปลงของสังคมอย่างรวดเร็วด้วยเทคโนโลยีที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงลงไปสู่ชุมชนอีกรูปแบบหนึ่ง ดังนั้น กระบวนการพัฒนาต่างๆ ที่มีอยู่แล้ว และกำลังก่อตัวขึ้น และอาจกำลังมีการเกิดขึ้นอีกในอนาคตหลากหลายรูปแบบ ทำให้ต้องคำนึงถึงฐานคิดในแนวคิดพัฒนาที่ผ่านมา และเกิดการเรียนรู้ร่วมปฏิบัติต่อวิถีทางการพัฒนาเหล่านั้นอย่างไรกับชุมชนแออัด หรือชุมชนอื่นๆ ที่ยังคงค้างเหลือจากกระแสหลังล้ม

ของสังคมอีกมากมาย ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มคนอาศัยได้สะพาน กลุ่มคนเร่ร่อน กลุ่มคนอีกจำนวนมากที่ยังไม่สามารถค้นพบได้ในปัจจุบัน ซึ่งจำเป็นจะต้องติดตามการพัฒนาเหล่านี้อย่างเข้าใจ

มีชุมชนแออัดอีกหลายอย่างที่ยังไม่สามารถเข้ามาสู่กระบวนการพัฒนาอย่างเป็นรูปธรรมอย่างที่ได้นำเสนอมานี้ แต่ชุมชนต่างๆที่ได้ทบทวนมานี้เป็นส่วนสำคัญยิ่งที่จะเป็นชุมชนแนวหน้าของการพัฒนาหรือเป็นตัวอย่างหนึ่งที่จะนำไปสู่กระบวนการพัฒนายังชุมชนอีกมากมายนั้นได้

และในท้ายที่สุด การพัฒนารูปแบบดังที่กล่าวมาแล้วนี้ มีส่วนช่วยอย่างยิ่งต่อการพัฒนารูปแบบของชุมชนไปสู่การแสวงหาความชอบธรรมและความยุติธรรมต่อสังคม นั่นหมายความว่ากระบวนการพัฒนาของชาวบ้านหรือองค์กรชุมชน ได้ขยับมาสู่ทางที่ถูกต้องที่สุดในรอบของการพัฒนา อย่างน้อยที่สุดก็เข้าไปสู่ การ “สร้างวาทกรรม” ใหม่ของการต่อรอง และ “สร้างอำนาจ” ใหม่ต่อการมีสิทธิในการมีชีวิตอยู่อย่างมั่นคงและปลอดภัยได้ในอนาคต

ดังนั้น การศึกษาและทบทวนในเรื่องการพัฒนากับแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน จึงส่งผลต่อ “การแสวงหาเครื่องมือ” ใหม่ๆ ต่อการสร้างระบบคิดเชิงกระบวนการทัศน์ที่มีต่อสังคม และต่อการมองโลกของคนในชุมชนแออัด ที่ครั้งหนึ่งเป็นเพียงเศษวัสดุที่ดำรงอยู่ในเมือง และไร้คุณค่าต่อเมือง กระบวนการ “สร้างเครื่องมือ” ใหม่ๆเหล่านี้จะนำไปสู่การพัฒนาแนวคิดรูปแบบใหม่ ทั้งที่ดำรงอยู่แล้วในส่วนของการทำงานพัฒนานี้ และตามไปกับแนวคิดใหม่ที่สอดคล้องร่วมกับแนวคิดของต่างๆประเทศ เพื่อนำไปพัฒนาชุมชนแออัดและชุมชนอื่นๆ รวมถึงใช้เป็นยุทธศาสตร์สู่การแสวงหาเครือข่าย แนวร่วมอย่างเป็นรูปธรรม และมีอำนาจในการต่อรองในสิทธิความเป็นมนุษย์ รวมถึงแสวงหาทางเลือกให้กับชีวิตของตนเองในปัจจุบัน และชีวิตของผู้อื่นในอนาคตได้ โดยที่แนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” มิใช่แนวคิดที่สำเร็จรูปที่จะสามารถนำชุมชนไปสู่จุดหมายนั้นได้เสมอไป

1.3.3 แนวคิดประชาสังคม (Civil Society) กับกรอบคิดเรื่องสิทธิมนุษยชน

การพัฒนาที่นำไปสู่การสร้างเครือข่ายและองค์ความรู้ที่สำคัญแก่ชุมชนแออัด และมีวิสัยทัศน์ที่น่าสนใจ ซึ่งได้ถูกนำไปใช้ในทางรูปธรรมจำนวนมากในปัจจุบันนั่นก็คือ แนวคิดที่ว่าด้วยเรื่องของ “ประชาสังคม” และแนวคิดที่ว่าด้วยเรื่อง “สิทธิมนุษยชน” ซึ่งมีนักคิดได้กล่าวถึง แนวคิดทั้งสองนี้ไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

ธีรยุทธ บุญมี ได้กล่าวถึงการพัฒนาในภาคการเมือง ในส่วนของภาคการเมืองประชาคมโลกที่ผลักดันให้หลายประเทศมีการเปิดระบอบ “ประชาธิปไตย” หรือการเคารพ “สิทธิมนุษยชน” ซึ่งทำให้ได้พบประเด็นปัญหาเชิงวาทกรรมร่วมกันมากยิ่งขึ้น ปัจจุบันมีแนวคิด

ประชาสังคม (civil society) ภาคนาถารณะ (public sphere) ประชาคมนิยม (communitarianism) ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมใหม่ (New Social Movements-NSM) เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วัตถุประสงค์ของแนวคิดเรื่อง “ประชาสังคม” เกิดขึ้นเพื่อท้าทายคานอำนาจกับรัฐซึ่งเป็นผู้กุมอำนาจและความรุนแรงเอาไว้ โดยมีบทบาทต่อการเมืองดังนี้คือ

1. ความคิดประชาสังคม เป็นการคานอำนาจระหว่างรัฐและสังคม รัฐกับกิจกรรมการรวมกลุ่ม และการแสดงความคิดเห็นของสังคม ที่นำเอางานข้อตกลงร่วมกันในประเด็นร่วมกันของสังคมในสิ่งที่เป็นผลประโยชน์โดยรวมของภาคนาถารณะหรือของส่วนรวม

2. เป็นหน่วยและองค์รวมทางสังคมการเมือง หมายถึงมีหน่วยหรือองค์รวมทางสังคมอยู่หน่วยหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะมั่นคง ถาวร ดำรงเป็นพื้นฐานอยู่ก่อน อาจเป็นประชาคมโลก ประเทศ จังหวัด หมู่บ้าน ชุมชน ก็ได้ หรืออาจกล่าวว่าเป็นประชาสังคมระดับโลก (global civil society) ระดับประเทศ หรือระดับท้องถิ่นก็ได้

3. เป็นพื้นที่เปิดแห่งการช่วงชิง (open and contested space) ในหน่วยสังคมการเมืองนี้ จะมีพื้นที่เปิด เวที โอกาสร่วมกันอยู่หนึ่งหรือมากกว่าหนึ่งประเภท ซึ่งหน่วยเหล่านี้ได้พบปะสนทนาหรือสื่อสารกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ความต้องการอื่นๆของฝ่ายนั้นๆ หรือบรรลุการประนีประนอมเพื่อ “ผลประโยชน์” โดยรวมของหน่วยหรือองค์กรนั้นๆ การช่วงชิงบนพื้นที่ปริมาตรนาถารณะหรือประชาสังคมนี้ ถึงที่สุดแล้วก็คือการช่วงชิงอำนาจ ผลประโยชน์ ทรัพยากร และความเชื่อของส่วนรวมหรือของกลุ่มคน

4. ประชาสังคม ที่มองในฐานะการปฏิบัติกิจกรรม ไปสู่ประเด็นนาถารณะ เช่น การพูดถึง “ประชาธิปไตย” “สิทธิเสรีภาพ” “สิทธิมนุษยชน” ต่อประเทศสมาชิก ต่อการประชุมร่วม การกำจัดอาวุธชีวภาพ นิวเคลียร์ เรื่องการดูแลสุขภาพของ WHO หรือ UNICEF ดูแลเรื่องเด็ก หรือการประชุมเพื่อปกป้องสิ่งแวดล้อมโลก สิทธิมนุษยชนในโลก เป็นต้น

5. เป็นองค์ประกอบที่จะเข้าไปร่วมช่วงชิงในเวทีประชาสังคม ซึ่งวาทกรรมบนพื้นที่เปิดก็จะมีอยู่ 4 ตัวหลัก คือ 1) รัฐ-ชาติสมัยใหม่ (nation – state)หรือภาคนาถารณะเมือง 2) ภาคนาถารณะ ได้แก่ กลุ่มองค์กรเครือข่ายของชนชั้นกลางและชนชั้นอื่นๆ ที่รวมตัวเป็นตัวกระตุ้นความคิดใหม่ๆ สร้างญัตตินาถารณะ (public issue) และความคิดเห็นนาถารณะ (public opinion) รวมทั้งเป็นผู้ตัดสินมาตรฐาน วัฒนธรรม คุณค่าศิลปะ ความงาม รสนิยมของสังคม 3) ภาคนาถารณะหรือตลาด (Markets)ทำหน้าที่ในการผลิตสินค้าบริการตอบสนองต่อผู้บริโภค ตลาด และ 4) ภาคนาถารณะ/ครอบครัว (ธีรยุทธ บุญมี, 2547: 19-22)

ชูชัย ศุภวงส์ ได้นำเสนอความหมายของแนวคิด ประชาสังคม ว่าน่าจะหมายถึง การที่ผู้คนในสังคมเห็นวิกฤตการณ์หรือสภาพปัญหาในสังคมที่สลับซับซ้อนที่ยากแก่การแก้ไข มี

วัตถุประสงค์ร่วมกัน ซึ่งนำไปสู่การก่อจิตสำนึก (Civic consciousness) ร่วมกัน มารวมตัวกันเป็นกลุ่มหรือองค์กร (Civic group/organization) ไม่ว่าจะเป็นภาครัฐ ภาคธุรกิจเอกชนหรือภาคสังคม (ประชาชน) ในลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนกัน (partnership) เพื่อร่วมกันแก้ปัญหาหรือกระทำการบางอย่างให้บรรลุวัตถุประสงค์ ทั้งนี้ด้วยความรัก ความสมานฉันท์ ความเอื้ออาทรต่อกัน ภายใต้ระบบการจัดการ โดยมีการเชื่อมโยงเป็นเครือข่าย (Civic network)(ชูชัย สุภวงค์, 2541:165)

ชัยอนันต์ สมุทรวณิช ได้ให้คำจำกัดความว่า ประชาสังคม หมายถึง ทุกๆ ส่วนของสังคมโดยรวมถึงภาครัฐ ภาคเอกชน ภาคประชาชนด้วย ถือว่าทั้งหมดเป็น Civic Society กล่าวคือ อะไรก็ตามที่รัฐมีกลไกที่ไม่ใช่ใช้กำลังบังคับ ไม่ได้ไปจัดตั้งระคมเพื่อการต่อสู้ขัดแย้งอะไรบางอย่าง แต่เป็นเพื่อช่วยในการบริการของเขาเอง (ชัยอนันต์ สมุทรวณิช, 2541 อ้างใน ชูชัย สุภวงค์, 2541: 41)

ในทัศนะของ อเนก เหล่าธรรมทัศน์ ได้มองมิติของ ประชาสังคมว่า Civic Society ก่อนข้างจะเน้นไปในเรื่องของ ความสมานฉันท์ ความกลมเกลียว ความกลมกลืน มากกว่าที่จะดูความแตกต่าง หรือความแตกแยกภายในหมู่ประชาชน ซึ่งพัฒนามาจาก กลุ่มชนชั้นกลางที่อยู่ในเมือง อันได้แก่ พ่อค้าย่อย พ่อค้าเล็ก ช่างฝีมือ ปัญญาชน ด้วย ดังนั้นจึงเกี่ยวพันใกล้ชิดกับชนชั้นกลาง หรือชาวเมือง แต่ในทัศนะหนึ่ง การโยง Civic Society ก็คือคำว่า participation หมายถึง การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา Civic Society จึงหมายรวม การมีส่วนร่วมในฐานะพลเมือง (Citizen) ถ้าหากเปรียบเทียบกับคำที่ใกล้ชิดกันอีกคำหนึ่งคือ Community ที่เป็นแนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” แต่นักคิดที่นำมาใช้ มักไปใช้เกี่ยวกับชนบท ลักษณะของชนบทก็คือ เป็นชุมชนมีลักษณะเห็นหน้าเห็นตากัน (face to face relationship) แบบใกล้ชิดและเป็นส่วนตัว (personal) ในความหมายของการโยงใยทางสายเลือด เป็นพี่ เป็นน้อง ญาติ และมีความผูกพันทางจิตใจกัน (spiritual binding) แต่ Civic Society จะสื่อหมายถึงสังคมขนาดใหญ่ มีความซับซ้อนกว่าวัฒนธรรมชุมชน เป็นสังคมที่มีความเป็น impersonal ไม่ใช่แบบ face to face และที่เน้นก็คือการเป็นคน “แปลกหน้า”(Strangers)ที่มาอยู่ร่วมกัน ดังนั้นจึงไม่ได้สัมพันธ์กันทางอารมณ์ แต่เป็นเรื่องของสัญญา (contract) ที่ต้องสร้างความผูกพันขึ้นมา ความผูกพันนี้จึงต้องการจินตนาการเข้ามาช่วยเพื่อให้รวมกัน ดังนั้น Civic Society จึงต้องอาศัยจินตนาการ อาศัยการสร้างวัฒนธรรมทั้งต้องมีความเชื่อใจกัน (trust) โดยเฉพาะเชื่อใน “คนอื่นคนไกล” (อเนก เหล่าธรรมทัศน์, 2541 อ้างใน ชูชัย สุภวงค์, 2541: 73-75)

ส่วน ชาดิชย ฌ เชียงใหม่ ก็ได้ให้คำจำกัดความ ประชาสังคม ไว้หมายถึง กลุ่มองค์กรที่เป็นพลังนอกระบบรัฐ เป็นกลุ่มที่รวมตัวกันขึ้นมา โดยจะไม่หวังกำไรหรือหวังกำไรก็ตามที่ต้องการมีบทบาทร่วมกับรัฐในการที่จะจัดระเบียบการปกครอง การพัฒนา จัดรูปแบบความ

สัมพันธระหว่างรัฐกับประชาชน(ชาติชาย ณ เชียงใหม่, 2541 อ้างใน ชูชัย ศุภวงศ์, 2541: 93) และ ไพบูลย์ วัฒนศิริธรรม ได้ให้ความหมายว่า ประชาสังคม หมายถึง สังคมที่ประชาชนทั่วไปมีบทบาทสำคัญในการจัดการเรื่องต่างๆ ที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตของประชาชน โดยอาศัยองค์กร กลไก กระบวนการ และกิจกรรมอันหลากหลายที่ประชาชนจัดขึ้น หรือหมายถึง ส่วนของสังคม ที่ไม่ใช่ของรัฐ (ซึ่งดำเนินงานโดยอาศัยอำนาจตามกฎหมาย) และไม่ใช่งานภาครัฐกิจ (ซึ่งดำเนินงานโดยมุ่งหวังกำไร)

ลักษณะแนวคิดเช่นที่กล่าวมาข้างต้น ประเวศ วะสี มีมุมมองเพิ่มเติมว่า เมื่อคนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีความเชื่อในระบบคุณค่าบางอย่าง มีการติดต่อสื่อสารกัน มีการเอื้ออาทรต่อกัน มีการเรียนรู้ร่วมกัน และมีการจัดการ ซึ่งมีลักษณะความเป็นชุมชน ... และต้องมีการส่งเสริมในเรื่องวัฒนธรรมการเรียนรู้ (ประเวศ วะสี, 2541 อ้างใน ชูชัย ศุภวงศ์, 2541: 29)

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้อธิบายถึงลักษณะความเป็นกลุ่มสังคมแบบประชาสังคมไว้ว่า เป็นกลุ่มที่คนสร้างความเป็นตัวเองว่าเป็นพวกเดียวกัน โดยไม่เคยเห็นหน้ากัน ไม่เคยรู้จักกัน และมีความสัมพันธ์โดยไม่รู้จักกัน อาศัยบนฐานของสิทธิ ต้องมีสิทธิบางอย่างของกันและกัน เป็นต้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2541 อ้างใน ชูชัย ศุภวงศ์, 2541: 56)

ทัศนะที่มีต่อความหมายของ ประชาสังคม ที่กล่าวมาแล้วนั้น ขึ้นอยู่กับระบบความสัมพันธ์แต่ละระบบ เช่น ระบบการเมืองภาคประชาชน ระบบเศรษฐกิจ ระบบวัฒนธรรมและสังคม จึงทำให้การมองเห็นและให้ความหมายมีความเหมือนและมีความต่าง ความเหมือนในที่นี้ก็คือ เป็นกลุ่ม องค์กรที่ไม่ได้ขึ้นอยู่กับภาครัฐ และรวมกันเพื่อผลประโยชน์ร่วมทั้งของกลุ่ม องค์กร และผลประโยชน์ร่วมเพื่อสังคมมวลรวม

ในลักษณะหนึ่ง รูปแบบของประชาสังคมที่เกี่ยวข้องกับระบบของความยุติธรรม หรือระบบของสิทธิมนุษยชน เป็นประเด็นที่ได้กลายเป็นวาทกรรมของการก่อเกิดกลุ่ม องค์กร และหน่วยงานต่างๆ ประชาสังคมกับความยุติธรรม ได้ก่อเกิดกลุ่มขึ้นอันเนื่องมาจากได้รับความไม่เป็นธรรม อย่างเช่น ชัยอนันต์ ได้กล่าวไว้ว่า เกิดมาจากกลุ่มผู้เสียเปรียบ หรือกลุ่มผู้เสียโอกาส ทั้งองค์กรภาคเอกชน หรือองค์กรภาคชุมชน สังคม ดังนั้นพวกเขาจำเป็นต้องปกป้องความปลอดภัยให้ตนเอง (ชัยอนันต์ สมุทรวณิช, 2541 อ้างใน ชูชัย ศุภวงศ์, 2541: 44)

ประชาสังคมที่กล่าวถึงการปกป้องความปลอดภัยให้แก่บุคคล กลุ่ม องค์กรที่เข้ามา ร่วมความสัมพันธ์กันนี้ เป็นเรื่องของสิทธิ ทั้งในส่วนของสิทธิพลเมือง และสิทธิการเมือง ตามหลักกฎหมายระหว่างประเทศทั่วไป เกี่ยวกับสนธิสัญญาด้านสิทธิมนุษยชน และกติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง(International Covenant on Civil and Political Rights-ICCPR) กล่าวไว้ในวรรคอารัมภบท ส่วนที่ 3 (ข้อ 6-27) ว่า

“สาระของสิทธิในส่วนที่เป็นสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง ได้แก่ สิทธิในการมีชีวิตอยู่ เสรีภาพจากการถูกทรมาน การห้ามบุคคลมิให้ตกอยู่ในภาวะเยี่ยงทาส การห้ามบุคคลมิให้ถูกจับกุมตามอำเภอใจ การปฏิบัติต่อผู้ถูกกีดรอนเสรีภาพอย่างมีมนุษยธรรม การห้ามบุคคลถูกจำคุกด้วยเหตุที่ไม่สามารถชำระหนี้ตามสัญญาได้ เสรีภาพในการโยกย้ายถิ่นฐาน ความเสมอภาคของบุคคลภายใต้กฎหมาย การห้ามมิให้มีการบังคับใช้กฎหมายอาญาย้อนหลัง สิทธิการได้รับรองเป็นบุคคลตามกฎหมาย การห้ามแทรกแซงความเป็นส่วนตัว การคุ้มครองเสรีภาพทางความคิด เสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นและการแสดงออก การห้ามการโฆษณาชวนเชื่อเพื่อการสงครามหรือก่อให้เกิดความเกลียดชังทางเชื้อชาติ สิทธิที่จะชุมนุมอย่างสันติ การรวมกันเป็นสมาคม สิทธิของชายหญิงที่อยู่ในวัยที่เหมาะสมในการมีครอบครัว การคุ้มครองสิทธิเด็ก และการที่พลเมืองทุกคนมีสิทธิที่จะมีส่วนในกิจการสาธารณะ การรับรองว่าบุคคลทั้งปวงย่อมเสมอภาคกันตามกฎหมายและได้รับการคุ้มครองอย่างเท่าเทียมกัน การรับรองสิทธิของชนกลุ่มน้อยทางเผ่าพันธุ์ ศาสนา และภาษาภายในรัฐ” (สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ, 2546: 12)

ในกระบวนการยุติธรรมเองก็มีบทบาทหน้าที่สำคัญต่อการสร้างประชาสังคม ดังที่ คณิง ภาไชย ได้กล่าวไว้ว่า กระบวนการยุติธรรมเป็นสาระสำคัญของการปกครองในระบอบประชาธิปไตยภายใต้หลักนิติธรรม(Rule of Law) อันเป็นการปกครองโดยกระบวนการตามกฎหมาย(Due Process of Law) ซึ่งในการนี้ กระบวนการยุติธรรม มีบทบาทหน้าที่สำคัญในการรักษาความสงบสุขของสังคม โดยการอำนวยความยุติธรรมและคุ้มครองสิทธิเสรีภาพของประชาชนตามกฎหมาย จึงจำเป็นต้องปรับปรุงและพัฒนาให้เท่าทันกระแสการเปลี่ยนแปลงของโลกในศตวรรษหน้าที่กำลังมาเยือน เพื่อให้เกิดการบังคับใช้กฎหมายอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นธรรม และเสมอภาค ตลอดจนให้หลักประกันสิทธิขั้นพื้นฐานของบุคคล มีความโปร่งใส ตรวจสอบได้ และเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็ต้องเป็นกระบวนการที่สามารถปกป้องสังคมจากอาชญากรรมรูปแบบใหม่ที่ซับซ้อน ใช้เทคโนโลยีเป็นเครื่องมือ รวมตลอดถึงต้องสามารถจัดการเลือกปฏิบัติโดยไม่เป็นธรรมต่อบุคคลบางกลุ่ม และสามารถให้ความคุ้มครองรับรองสิทธิของผู้ด้อยโอกาสได้ด้วย (คณิง ภาไชย อังใน กิตติพงษ์ กิตยารักษ์, 2543: 2-3)

และความหมาย ตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ได้กล่าวถึงความหมายของ “สิทธิมนุษยชน” ว่าหมายถึง ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ สิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคของบุคคลที่ได้รับการรับรองหรือคุ้มครองตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย หรือตามกฎหมายไทย หรือตามสนธิสัญญาที่ประเทศมีพันธกรณีที่จะต้องปฏิบัติตาม (พระราชบัญญัติคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติ, 2545: 18)

ดังนั้น ประชาสังคม กับแนวคิดสิทธิมนุษยชน จึงเป็นประเด็นที่สำคัญต่อกระบวนการสร้างความเท่าเทียมกันของบุคคล ชุมชน และสังคม นักคิดที่สำคัญที่เสนอแนวคิดเช่นนี้ก็คือ John Rawls เขาพยายามที่จะสร้างสังคมที่ยุติธรรมและมีเสถียรภาพ ซึ่งก็คือ ประชาสังคมที่ยุติธรรมและมีเสถียรภาพในโลกปัจจุบันซึ่งมีความสลับซับซ้อนมากขึ้น โดยให้ความสำคัญแรกในสิทธิส่วนบุคคล (priority of right) ดังนั้นจึงให้รัฐธรรมนูญในฐานะกฎหมายสูงสุดที่เป็นผลแสดงถึงสิทธิของสมาชิกในสังคม Rawls มองว่า ถ้าสมาชิกในสังคมบางกลุ่มซึ่งมีค่านิยมบางอย่างแตกต่างไปจากคนส่วนใหญ่ในสังคม หรือแตกต่างไปจากการตัดสินใจทางการเมืองของรัฐ ฝ่ายบริหาร หรือฝ่ายอื่นๆ คนกลุ่มนั้นอาจรู้สึกแปลกแยก ไม่ได้รับความยุติธรรมและการยอมรับจากระบบการเมือง ซึ่งจะนำไปสู่ภาวะไร้เสถียรภาพ ภาวะที่มีความขัดแย้งสูงเกินไป Rawls จึงเห็นความจำเป็นที่จะต้องมีการหรือกลไกเพิ่มเติมจาก “หลักแห่งความยุติธรรม” หรือเรียกว่า “หลักการมีฉันทานุมัติที่เหลื่อมซ้อน” (overlapping consensus) โดยได้จำแนกออกเป็น 3 ด้านคือ

- 1) หลักแห่งความเท่าเทียมกันในสิทธิเสรีภาพเป็นหลักการพื้นฐานที่สุด โดยไม่คาดคำนวณเกี่ยวกับผลประโยชน์แห่งชาติ ผลประโยชน์ทางสังคม ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจใดๆ มาทำให้หลักการนี้คลอนแคลน
- 2) หลักการใช้เหตุผลสาธารณะ (public reason) เป็นกฎเกณฑ์ในการให้เหตุผลสาธารณะเป็นกระบวนการที่ยอมรับกันได้ทุกฝ่าย ก็คือ การให้ทุกฝ่ายยึดหลักแห่ง “ความยุติธรรมทางการเมือง”(a political conception of justice) กล่าวคือ หลักที่ยอมรับและกำหนด สิทธิ เสรีภาพ และโอกาสพื้นฐาน ของทุกๆ ฝ่าย รัฐและสังคม จะต้องจัดให้ประชาชนมีเครื่องมือ จังหวะที่จะใช้สิทธิ เสรีภาพ และโอกาสดังกล่าวด้วย ด้วยการใช้เหตุผลสาธารณะ 3 ประการคือ ก) การพิจารณาถกเถียงถึงประเด็นปัญหาที่สำคัญต่อสาธารณะ ผู้เข้าร่วมจะต้องใช้ความรู้ ความเชื่อ และแนวทางการพิจารณาปัญหาหรือแนวทางการเข้าถึงความรู้ทั้งที่เป็นสามัญสำนึก และเป็นความเชื่อทางวิทยาศาสตร์ เพื่อมิให้โน้มเอียงไปในทางฝ่ายผู้ทรงวุฒิหรือฝ่ายชาวบ้าน ข) ผู้เข้าร่วมการใช้เหตุผลต้องยึดถือความวัฒนธรรมหรือพฤติกรรม (civility) รวมทั้งค่านิยมการเมืองที่เอื้อต่อการพุดจาถกเถียงพิจารณาปัญหา “แบบเปิด” และจะต้องไม่ใช้ความเชื่อ ศรัทธา ความนับถือเฉพาะกลุ่มตนที่เรียกว่าความคิดความเชื่อแบบเบ็ดเสร็จ (non public comprehensive doctrine) มาเป็นเครื่องกำหนดความหมาย หรือนิยามความยุติธรรมสูงสุดหรือความยุติธรรมพื้นฐานในระหว่างการสนทนา เพราะการกระทำดังกล่าวจะเป็นเครื่องมือปิดกั้นการถกเถียงเสวนาแบบเปิด และ ค) มีองค์ประกอบที่จำเป็นทางรัฐธรรมนูญ (constitutional

essentials) นั่นคือ สิทธิ เสรีภาพพื้นฐาน สิทธิการออกเสียง สิทธิในจิตสำนึกและความเชื่อ สิทธิในการมีส่วนร่วม การสมาคม รวมทั้งการกระจายอำนาจของรัฐ และกระบวนการทางการเมืองที่เป็นประชาธิปไตย

- 3) “เดินสายกลาง” (meet half way) คือ พร้อมที่จะยอม妥协 ร่วมมือกับฝ่ายอื่นๆ ในประเด็นทางการเมืองที่พอจะทำให้ทุกฝ่ายยอมรับอย่างเปิดเผยในสาธารณะได้ ซึ่งมีมาตรการ 3 อย่างที่จะช่วยเอื้อต่อการยอมรับยึดถือหลักดังกล่าว ซึ่งได้แก่ ก) การมีระบบการศึกษาแบบ “พลติกรรม”(civic education) ที่สอนให้เด็กทุกคนไม่ว่าจะมาจากศาสนาหลักความเชื่อใด หรือแม้จะเป็นเด็กในครอบครัวที่คัดค้านโลกสมัยใหม่และเลือกดำรงชีวิตในสถานะที่ปฏิเสธโลกสมัยใหม่ ซึ่งการเลือกดังกล่าวไม่ผิดต่อกฎหมายหรือรัฐธรรมนูญก็เป็นสิทธิที่เขากระทำได้โดยไม่เกรงกลัวต่ออำนาจใดๆ แต่ขณะเดียวกันเขาก็ต้องเคารพสิทธิแบบเดียวกันของคนอื่นๆ ด้วย ข) หลักความเป็นกลางของรัฐ เนื่องจากการที่กลุ่ม หรือองค์กรต่างๆ มีฉันทานุมัติที่เหลื่อมซ้อนก็เพราะไม่ต้องการให้รัฐเข้ามาจัดการเกี่ยวกับชีวิตส่วนตัว (private society) หรือวิถีชีวิตเฉพาะกลุ่มของตน (non public comprehensive doctrine) รัฐจึงจำเป็นต้องมีความเป็นกลางต่อวิถีชีวิตเฉพาะกลุ่มของแต่ละกลุ่ม โดยรัฐพิจารณาถึงความอดกลั้นต่อความแตกต่างซึ่งขัดแย้งแข่งขันกัน ก็อาศัยแนวคิดความยุติธรรมทางการเมือง (political conception of justice) และ ค) มีความเห็นชอบต่อบางกลุ่มในการนำเอาความคิดเห็น ความเชื่อเฉพาะกลุ่มของตนไปเผยแพร่โน้มน้าวใจคนในที่สาธารณะ แต่ต้องกระทำบนพื้นฐานการเคารพและสร้างความเข้มแข็งให้กับกระบวนการใช้เหตุผลสาธารณะควบคู่ไปด้วย (John Rawls, 1993 อ้างใน ชีรยุทธ บุญมี, 2547: 159-163)

สำหรับ สภาพของสิทธิมนุษยชนของสลัมหรือชุมชนแออัดในไทยนี้ สมพงษ์ พัดบุญ ได้แสดงความคิดเห็นว่า ในระยะแรกการเรียกร้องสิทธิของชาวสลัมขึ้นอยู่กับปัญหาที่ต้องเผชิญ คือ การเรียกร้องสิทธิในการได้รับบริการที่จำเป็นจากรัฐ ได้แก่ เอกสารแสดงสิทธิของการเป็นคนไทย บริการด้านไฟฟ้า ประปา การได้รับการปกป้องคุ้มครองจากเจ้าหน้าที่ตำรวจ สิทธิในการศึกษา ภาคบังคับและการมีที่อยู่อาศัยเป็นหลักแหล่งเช่นมนุษย์จะพึงมี (สมพงษ์ พัดบุญ, 2527: (1)) ในช่วงระยะแรกนี้จึงทำให้ชาวบ้านเรียกร้องในรูปแบบของสังคมสงเคราะห์ มากกว่าจะเรียกร้องเป็นเชิงการต่อรอง

ต่อมาได้มีการเรียกร้องเชิงการต่อรอง เมื่อมีการไล่อื้อ ทำให้กระบวนการของชาวบ้านได้ต่อสู้เพื่อสิทธิในที่อยู่อาศัยของตนเอง กระบวนการการเรียกร้อง ได้มีการเจรจาทุกระดับ จนกระทั่งเข้าไปร้องทุกข์ที่สำนักนายกรัฐมนตรี ทำเนียบรัฐบาล ที่ดินดังกล่าวเป็นที่ดินของการเคหะแห่งชาติ การทำเรื่องแห่งประเทศไทย หรือบางกรณีได้มีการกราบบังคมทูลถวายฎีกาต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นการเคลื่อนไหวในระดับสูงสุด (มณีรัตน์ มิตรปราสาท, 2543: 363) ลักษณะการเคลื่อนไหวดังกล่าวนี้เอง เป็นกระบวนการสร้างประชาสังคม เพื่อนำไปสู่การสร้างสิทธิมนุษยชน ในด้านสิทธิที่อยู่อาศัย ด้วยวิธีการสร้างคุณธรรมให้เกิดขึ้น มณีรัตน์ ได้อธิบายถึงวิธีการดังกล่าวไว้ว่า กระบวนการดังกล่าวนี้ได้เกิดการพัฒนาขึ้นในหลากหลายรูปแบบ และเป็นแรงผลักดันให้ชุมชนที่ต่างๆพยายามเรียนรู้และใช้วิธีการต่างๆเพื่อแสดงถึงสิทธิในที่อยู่อาศัย โดยเฉพาะกระบวนการที่ให้บุคคลภายนอกได้เข้ามาเรียนรู้และแสดงความคิดเห็นในการแก้ไขปัญหา ซึ่งรูปแบบนี้เองทำให้เกิดองค์ความรู้เกิดขึ้น และวิธีการแก้ไขปัญหาได้เกิดขึ้นมากมาย และยิ่งก็เพิ่มองค์ความรู้แก่ชาวบ้านและชุมชนมากยิ่งขึ้นด้วยกระบวนการที่ล้มเหลวและสำเร็จในแต่ละครั้งนั่นเอง

ดังนั้นการเคลื่อนไหวของขบวนการของสลัมในประเทศไทยนี้ มณีรัตน์ได้กล่าวถึงความสำคัญไว้ว่า เป็นการให้ความสำคัญกับการต่อสู้เพื่อสิทธิในที่อยู่อาศัยและการเรียกร้องสิทธิขั้นพื้นฐาน รวมถึงการพยายามเข้าไปถึงการมีส่วนร่วมในการบริหารกองทุนของรัฐด้วยวิถีวิธีต่างๆ ด้านหนึ่งเป็นการเคลื่อนไหวเพื่อแก้ไขปัญหาและเพื่อให้ได้มาซึ่งผลประโยชน์ของชาวสลัม แต่อีกด้านหนึ่งเป็นกระบวนการที่นำมาซึ่งการลดความเป็นอื่น หรือการสร้างความชอบธรรมในการอยู่อาศัยในสังคมเมืองได้อย่างเท่าเทียม (มณีรัตน์ มิตรปราสาท, 2543: 390)

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่องการแสวงสิทธิด้านมนุษยชน ด้วยวิธีการสร้างประชาสังคมนั้น ชูชัย ได้ตั้งข้อสังเกตว่า โดยโครงสร้างของสังคมไทยและวัฒนธรรมไทยแล้วมักมีปัญหาเพราะคนไทยไม่ค่อยชอบเห็นใครดีกว่าตน และชื่นชมคนเก่งที่มีความสามารถไม่เป็น รู้สึกหั่นไส้กันได้ง่าย ลักษณะจำเพาะทางวัฒนธรรมของคนไทยเช่นนี้ มีผลต่อการไม่อำนวยความสะดวกระบบแนวคิดนี้กันมากนัก และโดยเฉพาะระบบความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมไทยเป็นความสัมพันธ์แบบแนวดิ่ง (Vertical relationship) คือ เป็นระบบความสัมพันธ์แบบมุลนายและไพร่ โดยเฉพาะในสังคมชนบท จะมีความสัมพันธ์ระบบอุปถัมภ์อย่างแนบแน่น ดังนั้นคนไทยส่วนใหญ่ยังมีความคิดแบบมุลนายกับไพร่กันมาก และยังไม่เห็นปัญหาเชิงระบบหรือโครงสร้าง ไพร่คิดเพียงว่าตนเองเป็นอยู่ไม่ดี เพราะมุลนายไม่ดี จึงโหยหามุลนายที่ดี ซึ่งตรงกันข้ามกับความเป็นพลเมือง (Citizen) ที่อยู่ใน “ประชาสังคม” ที่มีความสัมพันธ์ที่เท่าเทียมกันในแบบแนวราบ (Horizontal relationship) (ชูชัย ศุภวงศ์, 2540: 10)

สิ่งที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่งก็คือ ลักษณะกระบวนการดังกล่าวในด้านการใช้แนวคิดทั้งสองระบบทำให้เครือข่ายภาคประชาชนสามารถนำไปสู่การสร้างสรรค์ในเชิงนโยบายระดับชาติ เช่น การที่รัฐบาลทักษิณ ชินวัตร ได้รับการแก้ไขปัญหาด้านที่อยู่อาศัยของชาวชุมชนไปสู่การสร้างนโยบายระดับชาติ ไม่ว่าจะเป็นนโยบายบ้านมั่นคงและนโยบายบ้านเอื้ออาทร ที่ส่งผลให้ประชาชนในระดับเศรษฐกิจที่หลากหลายได้มีโอกาสมีหลักมั่นคงแก่ครอบครัวได้ เป็นต้น

1.3.4 แนวคิดเรื่องอัตลักษณ์ (Identity) และพื้นที่ (Space)

ในการพิจารณาถึงการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันของคนที่อยู่อาศัยอยู่ในสลัมที่มองด้วยแนวคิดเรื่องอัตลักษณ์นั้น เราสามารถพิจารณาผ่านกิจกรรมทางสังคมที่คนที่อาศัยในชุมชนต่าง ๆ นั้นกระทำ และขึ้นอยู่กับพื้นที่หนึ่งๆ ระบบความสัมพันธ์ทางอัตลักษณ์ร่วม (collective identity) กันของคนที่อยู่อาศัยร่วมกันอยู่ทั้งในชุมชนและระหว่างชุมชนส่งผลให้เกิดการพิจารณาระบบความสัมพันธ์นั้นๆ ต่อตัวชุมชนเอง และต่อตัวสังคมภายนอก

เดวิด ฮาร์วี ได้มองถึงมิติการร่นของมิติพื้นที่ให้หดแคบเข้ามา ซึ่งเกิดขึ้นโดยสัมพันธ์กับการเร่งในมิติเวลาให้หมุนเร็วขึ้นและเข้มข้นขึ้น (เดวิด ฮาร์วี, 1995 อ้างในอภิญา เฟื่องฟูสกุล, 2546: 79) ในส่วนนี้ทำให้มองว่า ชุมชนแออัดหรือสลัม ได้เกิดการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ไปตามกาลเวลาซึ่งทำให้พื้นที่ที่มีอยู่ทางกายภาพและพื้นที่ทางสังคมในมิติของชุมชนแออัดและสลัมเปลี่ยนแปลงไป

งานของ อคิน รพีพัฒน์ ได้เสนอให้เห็นภาพถึงอัตลักษณ์ของคนที่อยู่อาศัยอยู่ในสลัมในช่วงแรกไว้ในแง่ของ “ทัศนคติ” ว่า การเปลี่ยนแปลงทัศนคติต่อคนที่อยู่ในที่ที่ต่างชาตินี้เรียกว่า “สลัม” นั้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงแก่คนบางกลุ่ม ที่เริ่มจากนักวิชาการ ที่ได้ทำการศึกษาวิถีชีวิตของคนในสลัมและมีประสบการณ์ร่วมในกระบวนการเหล่านั้น ดังนั้น ทัศนคติ จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ของคนสลัม และกลุ่มศึกษาเหล่านั้นก็มีเจตนาที่จะต้องการเปลี่ยนแปลงทัศนคติที่มีต่อรูปแบบความหมายและความสัมพันธ์เหล่านั้น และนำไปสู่แนวคิดเรื่องการแก้ไขปัญหาในรูปแบบต่างๆ เช่น การปรับปรุงสลัม (Slum-upgrading) และบ้านสร้างบางส่วน (site and services) และแม้ว่าการพยายามเปลี่ยนแปลง “ทัศนคติ” ที่มีต่อสลัมในช่วงแรกนั้น เป็นการเปลี่ยนแปลงในรูปแบบทางกายภาพเท่านั้นก็ตาม

ในรูปแบบอัตลักษณ์แรกที่ได้อธิบายถึงคนสลัม ในแง่ของการใช้ “ทัศนคติ” ต่างๆ ต่อสลัม เช่น “เป็นสิ่งที่เลวร้าย คล้ายมะเร็งที่จำเป็นต้องกำจัดโดยรีบด่วน” และนำไปสู่การสร้างอัตลักษณ์จากภาครัฐที่มี “ทัศนคติ” ต่อวิธีการแก้ไขปัญหานี้ โดยการรื้อล้างสลัมโดยรีบด่วน แล้วจัดหาที่อยู่อาศัยให้ผู้มีรายได้น้อย โดยการสร้างอาคารแบบแฟลต (อคิน รพีพัฒน์, 2524: 1-2)

ลักษณะที่สำคัญทางอัตลักษณ์อีกประการหนึ่งของคนสลัมหรือคนที่อาศัยในชุมชนแออัดนั้นก็คือ การถูกผลักและดันให้ไปสู่การสร้างระบบอัตลักษณ์ของความเป็นชายขอบ คนสลัมจำนวนมากมีผลมาจากการอพยพต่างถิ่นมาตั้งถิ่นฐานใหม่ในแง่มิติทางเศรษฐกิจ ทำให้กลุ่มคนเหล่านี้ถูกนำไปสู่กระบวนการการกลายเป็นคนชายขอบ (Marginalization) ด้วยอีกประการหนึ่ง ซึ่งมิติของการบ่งถึงความเป็นชายขอบสัมพันธ์อย่างแยกจากกันไม่ได้จากพื้นที่ที่กลุ่มคนเหล่านั้นเกี่ยวพันอยู่ กระบวนการการกลายเป็นคนชายขอบที่บ่งถึงพื้นที่ทั้งทางกายภาพและทางสังคมทำให้เกิดการสร้างอัตลักษณ์รูปแบบที่แตกต่างกันไป เช่น สลัมทางรถไฟ สลัมบนแฟลต สลัมคลองเตย เป็นต้น การถูกการสร้างอัตลักษณ์ที่นำไปสู่กระบวนการการกลายเป็นคนชายขอบมีผลต่อมิติการมองสลัมเป็นอย่างมากในเวลาต่อมา อัตลักษณ์แรกเริ่มของสลัมในมุมมองนี้ ได้ถูกนำมาพิจารณาโดย กอร์ด ซิมเมล ว่า โนโทสน์ “คนแปลกหน้า” (stranger) หมายถึง บุคคลที่อยู่ในกลุ่มสังคมกลุ่มหนึ่งหรือสังคมหนึ่ง แต่ก็มิได้รู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มสังคมนั้นๆจริงๆ ซึ่งชี้ให้เห็นบุคคลที่อยู่ในฐานะแปลกหน้าไว้ 3 ด้านคือ 1) ฐานะที่คนอยู่ตรงชายขอบจะดำรงตนอยู่ในกลุ่มสังคมหนึ่งและอยู่นอกอีกส่วนหนึ่ง 2) ภาวะผสมทั้งรู้สึกห่างเหินระคนใกล้ชิดระหว่างความเป็นคนแปลกหน้ากับสมาชิกกลุ่ม 3) บทบาทของคนแปลกหน้ากับการปฏิสัมพันธ์ของเขากับคนในกลุ่ม (กอร์ด ซิมเมล, อ้างใน สุริชัย หวันแก้ว, 2546: 14-15) “ความแปลกหน้า” ของแนวความคิดชายขอบของซิมเมล นำไปสู่การขัดแย้งระหว่างความสัมพันธ์ทั้งภายในชุมชนเอง และสังคมภายนอกของคนสลัมในอีกรูปแบบหนึ่ง

ในมิติทางวัฒนธรรม อัตลักษณ์ความเป็นชายขอบของเมือง ของ ออสการ์ ลูวิส (Oscar Lewis) ให้ความสนใจต่อ “สลัม” (Slum) ในฐานะที่เป็น “ชุมชนชายขอบ” ของสังคมใหญ่ ชุมชนเหล่านี้มีวัฒนธรรมเป็นของตนเอง และเป็นวัฒนธรรมย่อยของเมือง ลูวิสเห็นว่าวัฒนธรรมของกลุ่มนี้มีการจัดระเบียบทางสังคมอยู่ในระดับต่ำ ไม่มีประสิทธิภาพในการกำหนดแบบแผนพฤติกรรมของบุคคลและความรู้สึกนึกคิดในชีวิตประจำวัน มีเพียงหวังความช่วยเหลือจากผู้อื่น และที่สำคัญมีความพึงพอใจและคิดที่จะแสวงหาความสุขในช่วงเวลาเฉพาะหน้าเท่านั้น สถานะอัตลักษณ์ของความเป็นชายขอบของคนในสลัมจึงเท่ากับเป็นกาฝากของสังคมใหญ่ ในแนวคิดของลูวิสซึ่งกลายเป็นความคิดรวบยอดที่เรียกกันว่า “วัฒนธรรมคนจน” หรือ “วัฒนธรรมความจน” (Culture of poverty) (สุริชัย หวันแก้ว, 2546:17-18) อย่างไรก็ตามแนวคิดในแง่ของ ลูวิสแม้จะสามารถใช้ในการอธิบายถึงปรากฏการณ์ของสลัมในช่วงแรกๆเท่านั้น เพราะในเวลาต่อมา แนวคิดเช่นนี้อาจไม่สามารถนำไปสู่การอธิบายภาพรวมของสลัมทั้งหมดได้ เพราะสลัมจำนวนมากได้มีการเปลี่ยนแปลงในเชิงศักยภาพมากขึ้น

ดังนั้นในมิติของการอธิบายถึงอัตลักษณ์เชิงปัจเจกของความเป็นสลัม อัตลักษณ์ในมิตินี้ไม่ได้เน้นถึงความเป็นปัจเจกต่อชุมชน หรือไม่ได้ให้สิทธิ์แก่ปัจเจกในฐานะเป็นผู้กระทำการ (agent) หรือให้ปัจเจกเป็นศูนย์กลางของพฤติกรรมทางสังคม แต่เป็นการให้ลักษณะความเป็นปัจเจกนั้นเป็นผลผลิตของประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมเปลี่ยนแปลงไปได้ตามยุคสมัย เป็นผลของกระบวนการต่อรองเชิงอำนาจในความสัมพันธ์ทางสังคมหลายระดับ ตั้งแต่ระดับจุลภาคเช่นในครอบครัวไปจนถึงระดับมหภาค ปัจเจกภาพในที่นี้จึงเป็นเรื่องของกระบวนการสร้างความหมายทางสังคมให้แก่อัตลักษณ์อย่างหนึ่ง ซึ่งอาจเป็นอัตลักษณ์ของปัจเจกหรือของกลุ่มที่ ความเป็นปัจเจกถูกเน้นในฐานะที่เป็น “กระบวนการทางสังคมของการสร้างอัตลักษณ์” มากกว่าแก่นแกนของคุณสมบัติบางอย่างที่มีลักษณะตายตัว (Chris Weedon, 1987 อ้างใน อภิญา เฟื่องฟูสกุล, 2546: 45-46) ลักษณะของการให้ความหมายของอัตลักษณ์ของ วิคตอเรีย ในมิตินี้ให้ความสำคัญของการสร้างอัตลักษณ์ของกลุ่มและพฤติกรรมของกลุ่มทางสังคม เพื่อพฤติกรรมและวัฒนธรรมของกลุ่มทางสังคมจะนำไปสู่การสร้างพฤติกรรมของความเป็นสังคมนั้นทั้งในทางประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน ความเป็นสลัมหรือชุมชนสลัมเองในลักษณะหนึ่งเกิดผลพวงจากพฤติกรรมทางสังคมที่ส่งผลต่อพฤติกรรมของสลัมได้ในส่วนหนึ่ง แต่ในขณะเดียวกัน พฤติกรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นหรือวัฒนธรรมต่างๆ ที่เกิดขึ้นของสลัมหรือสังคมนั้นเป็นส่วนที่กำลังพยายามนำไปสู่การสร้างอัตลักษณ์กลุ่มแบบใหม่ เพื่อตอบสนองอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมในมิติของ “การยอมรับ” จากสังคมมากยิ่งขึ้น กระบวนการอัตลักษณ์ของการสร้างสังคมนั้นจึงเป็นสิ่งที่กำลังดำเนินกิจกรรมและพฤติกรรมต่างๆ อย่างมากมายในสังคมนั้นปัจจุบัน

ในลักษณะหนึ่งการเปิดพฤติกรรมของ “กระบวนการทางสังคมของการสร้างอัตลักษณ์ของสลัม” นำไปสู่การเปิดพื้นที่อันหลากหลายอันเนื่องจากตรรกะของระบบทุนนิยมและระบบการสื่อสาร และผลของประสบการณ์ต่างๆ ในแง่นี้มิติทางวัฒนธรรมมีผลต่อพฤติกรรมและประสบการณ์ปัจเจกที่มีความซับซ้อนจากการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของอัตลักษณ์ โรแลนด์ โรเบิร์ตสัน (Robertson, R.) ได้วิเคราะห์ปฏิสัมพันธ์ของพลังทางวัฒนธรรมในมิติต่างๆ เขาพบว่า โลกานุวัตรทำให้ปัจเจกมีการตระหนักรู้ที่แหลมคมยิ่งขึ้นเกี่ยวกับตำแหน่งแห่งที่ของตนเองในโลกปัจจุบัน (inner-worldly self-reflectivity) จากมุมมองทางประสบการณ์ของปัจเจก ดังนั้น ในลักษณะเช่นนี้จึงมีพื้นที่อยู่ 4 ระนาบด้วยกันที่ซ้อนทับกันและกันอยู่ ได้แก่ พื้นที่ประสบการณ์ของตัวฉันในระดับปัจเจก ตัวฉันในฐานะที่เป็นสมาชิกของรัฐชาติ ตัวฉันที่เป็นสมาชิกของประชาคมโลกและตัวฉันในฐานะที่เป็นสมาชิกของมนุษยชาติในส่วนรวม (Robertson, R., 1992 อ้างใน อภิญา เฟื่องฟูสกุล, 2542: 83-84) ดังนั้นจะเห็นว่า กิจกรรมของสังคมนั้นนำไปสู่การอธิบายความเป็น

ตัวฉันในมิติพื้นที่ที่ใช้ความเป็น “ตัวฉัน” หรือความเป็นปัจเจกเข้าไปสู่กระบวนการนั้นๆ ของสังคม

และในลักษณะของพื้นที่ทางสังคมลักษณะหนึ่ง Henri Lefebure มองว่า ผลผลิตพื้นที่ทางสังคม นำไปสู่การสร้างและการผลิตอำนาจ (เช่นอำนาจแห่งความรู้) ที่เกี่ยวพันกับรูปแบบลักษณะร่วมกันในกระบวนการจัดการของพื้นที่ มีกระบวนการจัดการทางสังคมอย่างเป็นธรรมชาติ และคุณสมบัติของการกระทำระหว่างธรรมชาติกับสิ่งที่ต่อต้านธรรมชาติ (Henri Lefebure, 1995: 102-103) ซึ่งลักษณะคุณสมบัติเช่นนี้มีผลต่อการสร้างพื้นที่ของสังคมสมัยในมิติขององค์ความรู้ได้ในระดับหนึ่ง

และสำหรับ มิเชล ฟูโก แล้ว ในความสัมพันธ์ด้านอำนาจทุกชนิด รวมถึง อำนาจต่อการสร้างอัตลักษณ์นั้นจะต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการจัดระบบและระเบียบของพื้นที่ (spatial ordering) ด้วยเสมอ (มิเชล ฟูโก, 1986 อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542: 156) ฟูโกมองว่า มีพื้นที่และวิถีคิดเกี่ยวกับพื้นที่ที่หลากหลาย แต่ที่น่าสนใจก็คือพื้นที่ที่มีความสัมพันธ์กับพื้นที่อื่นๆ และการเข้าไปมีความสัมพันธ์ของพื้นที่ชนิดนี้กับพื้นที่ชนิดอื่นๆ มีผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลง สงสัย การสร้างความมั่นคง หรือสลายความสัมพันธ์ที่มีอยู่เดิมลง พื้นที่ที่ทำหน้าที่เชื่อมโยงพื้นที่อื่นๆ เข้าด้วยกัน ขณะเดียวกันก็ขัดแย้งกับบรรดาพื้นที่เหล่านี้ไปพร้อมๆ กันด้วย และมีอยู่ 2 ชนิดคือ 1) พื้นที่ในอุดมคติ (The utopais) เป็นพื้นที่ในจินตนาการที่เชื่อมโยงหรือไม่ก็ขัดแย้งกับพื้นที่จริงในสังคม แต่เป็นพื้นที่ที่ไม่มีที่ตั้งจริงในสังคม (the unreal spaces) และ 2) พื้นที่แบบพิเศษ (heterotopias) เป็นพื้นที่ที่เชื่อมโยง สะท้อนหรืออยู่ระหว่างพื้นที่ในอุดมคติกับพื้นที่จริง (real spaces) จึงมีมิติของพื้นที่จริงและมิติในอุดมคติอยู่ด้วยกัน เป็นพื้นที่อีกชนิดหรืออีกแบบหนึ่ง (other spaces) ที่แตกต่างไปจากทั้งพื้นที่ในอุดมคติกับพื้นที่จริง ความสำคัญของพื้นที่จริงและพื้นที่ที่สังคมสร้างขึ้นมาอยู่ด้วยกัน (มิเชล ฟูโก, 1980 อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542: 162)

การแสวงหาองค์ความรู้ที่สำคัญของกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ให้แก่คนในชุมชนแออัด และรวมถึงการแสดงมิติทางพื้นที่ทั้งทางกายภาพที่ถูกกระทำให้กลายเป็นชายขอบ และมีพื้นที่ทางวัฒนธรรมที่ส่งผลต่อกระบวนการสร้างสังคมให้มีการเปลี่ยนแปลงจากอัตลักษณ์ที่ครอบงำมาเป็นเวลานาน เพื่อนำไปสู่การสร้างมิติเชิงวาทกรรมในการต่อรองผลประโยชน์ทั้งทางการเมือง ทางด้านเศรษฐกิจ และด้านสังคมต่อการสร้างศักยภาพและการยอมรับของคนในสังคมต่อไปนั้นสำคัญยิ่ง

1.3.4 แนวคิดอัตลักษณ์ (Identity) กับวาทกรรมทางสังคม (Discourse of social)

การเปิดอัตลักษณ์ในมิติของพื้นที่นั้น ส่งผลให้กระบวนการปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของสังคมสลัมได้ออกไปสู่การแสวงหาองค์ความรู้ในลักษณะต่างๆ ในมิติขององค์ความรู้เชิงวาทกรรมทางสังคมในระดับหนึ่ง เมื่อการพัฒนาของอัตลักษณ์ในมิติของ Goffman Habermas ได้เสนอ 2 ส่วนคือ อัตลักษณ์ความเป็นตัวเองซึ่งต่างไปจากคนอื่น และอัตลักษณ์ร่วม (collective identity) ซึ่งเหมือนๆ กับคนอื่น ซึ่งการก่อรูปของอัตลักษณ์บุคคลและอัตลักษณ์กลุ่มนั้น ต้องทำโดยผ่านกระบวนการยอมรับซึ่งกันและกัน (mutual recognition) ซึ่งภายในกลุ่มจะยอมรับความเหมือนๆ กันภายในกลุ่ม ส่งผลต่อความสมานฉันท์ในกลุ่ม ความพยายาม ความต้องการ หรือประสบการณ์ในการแก้ปัญหาาร่วมกันภายในกลุ่มได้ (Habermas, 1979 อ้างใน ชีรยุทธ บุญมี, 2547: 194-195)

เมื่ออัตลักษณ์ ในที่นี้มีใช้สิ่งที่มีอยู่แล้วในตัวของมันเอง หรือกำเนิดขึ้นมาพร้อมกับคนหรือสิ่งของ แต่อัตลักษณ์เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นและมีลักษณะของความเป็นพลวัตอยู่ตลอดเวลา (Richard Jenkins, 1996 อ้างใน ประสิทธิ์ ลิปรีชา, 2547 : 33) และมีความหมายว่า “อัตลักษณ์ถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทางสังคม” ครั้นเมื่อตกผลึกแล้วอาจจะมี ความคงที่ ปรับเปลี่ยน หรือแม้กระทั่งเปลี่ยนแปลงรูปแบบไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นหลัก (Peter Berger and Thomas Luckmann, 1967 อ้างใน ประสิทธิ์ ลิปรีชา, 2547: 33)

เมื่อรูปแบบอัตลักษณ์ที่เกิดขึ้นมีความจำเป็นที่ต้องการกระบวนการทางสังคม เพื่อกระทำบางสิ่งต่อสังคม โดยเฉพาะอำนาจทางสังคมที่กระทำต่อความเป็นปัจเจกและความเป็นกลุ่มสังคมย่อยต่างๆ การผลิต “อำนาจแห่งความรู้” ขึ้นมาจึงมีความสำคัญมากต่อกลุ่มสังคมย่อย เจกเช่นสังคมสลัม มิเชล ฟูโก (Michael Foucault) ได้พยายามอย่างยิ่งที่ทำให้เห็นว่า ความเป็นปัจเจกเป็นผลของวาทกรรม (discourse) และเป็นปฏิบัติการทางวาทกรรม (discursive practice) เขาให้คำจำกัดความของวาทกรรมไว้ว่า “วาทกรรมหมายถึง การผลิตความหมายเกี่ยวกับความจริงในเรื่องต่างๆ ซึ่งหมายรวมถึงการผลิตชุดของความรู้ กฎเกณฑ์และข้อปฏิบัติทางสังคม การมีสถาบันทางสังคมและปฏิบัติการทางสังคมที่ต่อเนื่องมาจากความรู้ นั้น ที่สำคัญก็คือ การเปลี่ยนแปลงให้คนนิยามตนเองตามความรู้ที่ถูกผลิตออกมา อำนาจหมายถึง กระบวนการทางประวัติศาสตร์สังคมที่สถาปนา “อาณาจักรแห่งความจริง (Regime of truth)” ชุดใดชุดหนึ่งขึ้นมา” (เช่น การให้ความจริงว่า สลัม คือการมีความหมายถึงสิ่งที่น่ารังเกียจ แหล่งเสื่อมโทรม แหล่งวิบัติสกปรก ไร้ศีลธรรม หรือนำมาซึ่งความอับอายขายหน้าต่อประเทศชาติ เป็นต้น) แล้วนำการให้ความหมายนั้นไปสู่การจัดวางตำแหน่งแห่งที่ของเขาภายในอาณาจักรแห่งความจริงนั้นๆ (subject positions) (มิเชล ฟูโก, 1980 อ้างใน อภิญา เพ็ญฟูสกุล, 2546: 51)

การจัดวางตำแหน่งทั้งในส่วนของพื้นที่ทางสังคมแล้วนั้น การจัดวางตำแหน่งพื้นที่เชิงกายภาพของอำนาจนั้นยิ่งผลให้เกิดประสิทธิภาพเป็นอย่างมาก เช่น การจัดกลุ่มสังคมสลัมหรือชุมชนแออัดหรือสลัม ให้เป็นจุดที่น่ารังเกียจ และการอธิบายเชิงกายภาพด้วยมาตรฐานของทัศนยะของความเป็นสังคมเมือง ได้ทำให้สังคมสลัม กลายเป็นกลุ่มที่ถูกจัดให้อยู่ในตำแหน่งที่สมควรถูกขจัดไปให้พ้นเมือง เป็นต้น การอธิบายถึงการจัดตำแหน่งทั้งที่ทางกายภาพถูกนำไปสู่กระบวนการจัดระเบียบ “ภายใน” ระบบสังคมโดยรวมด้วย ผลของการ “ถูกสร้าง” ขึ้นทำให้ “ผู้ถูกสร้าง” จำยอมรับในชะตากรรมเหล่านั้นในที่สุด

ความพยายามอย่างยิ่งของ พูโก ต่อกระบวนการสร้างอัตลักษณ์เช่นนั้น นำไปสู่การแสวงหาวิธีการหรือจุดยืนของการสร้างมโนทัศน์เรื่องของ “อำนาจ” เพื่อให้เป็นอิสระจากการ “ถูกสร้าง” นั้น เหตุที่มีความจำเป็นที่จะต้อง “อิสระ” ก็เพราะว่า “สิ่งที่ถูกสร้างนั้น” ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของสรรพสิ่งต่างๆที่ดำรงอยู่ในสังคม นั้นแฝงไปด้วยอำนาจ ระบบของการผลิต การสร้าง และการเก็บกดปิดกั้นที่อิ่งใหญ่ ที่เกี่ยวข้องเกี่ยวข้องกับ ระบบ ระเบียบ กฎเกณฑ์ เงื่อนไขและความเป็นไปได้ของการดำรงอยู่ของสรรพสิ่ง ซึ่งอำนาจแห่งวาทกรรมนี้พยายามบิดบังฐานะของตัวเองในรูปของ ความรู้ ความจริง ความเป็นธรรมชาติ หรือความเป็นปกติธรรมดา (ไชรัตัน เจริญสินโอฬาร, 2542: 14) ดังนั้นจึงมีความพยายามที่จะเปิดโปงหรือเผยให้เห็นถึงฐานะของความเป็นวาทกรรมของสรรพสิ่งต่างๆเหล่านั้น

พูโก พยายามที่จะแสดงให้เห็นว่าควรหันกลับมาวิเคราะห์เรื่องของ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ (power relation) และการใช้อำนาจ (the exercise of power) และอำนาจในที่นี้มีได้หมายความว่า เป็นเรื่องของความรุนแรงหรือความเห็นพ้องต้องกันเสมอไป แต่อำนาจเป็นเรื่องของการกระทำ(action) และการใช้อำนาจที่สำคัญคือการสร้างโอกาสและความเป็นไปได้ให้เกิดการกระทำบางอย่างขึ้น เช่นในประเด็นเรื่องของสลัม แหล่งที่ไร้อำนาจในการให้การนิยามตนเอง และไร้ซึ่งการพยายามปกป้องตัวเอง ความพยายามที่พวกเขาจะต้องกระทำต่ออำนาจนั้นก็คือ การพยายามที่จะต้องสร้างวาทกรรมขึ้นมาเพื่อต่อรองและต่อสู้เพื่อการรื้อถอนอำนาจเดิม และพยายามสร้างอำนาจการต่อรองในหลายๆด้านได้ โดยเสนอในรูปแบบของโครงการพัฒนาต่างๆ หลากหลายรูปแบบ และนำไปสู่การสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจ อยู่ในรูปของเครือข่ายและความโยงใยทางสังคมที่มีระหว่างกัน ดังนั้น การมีชีวิตอยู่ในสังคม ก็คือการมีชีวิตอยู่ในเครือข่ายและโยงใยของความสัมพันธ์เชิงอำนาจนั่นเอง (ไชรัตัน เจริญสินโอฬาร, 2542: 21) ดังนั้น การวิเคราะห์ในเรื่องนี้จึงเป็นการมองสลัมในฐานะที่ลื่นไหลเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ซึ่งขึ้นอยู่กับ การต่อสู้เพื่อช่วงชิงการนำในการนิยามและสร้างความหมายให้กับสิ่งนั้นๆ มากกว่าทำให้เกิดการสนทนาระหว่างวาทกรรมกับสิ่งที่วาทกรรมพูดถึง และสิ่งที่สำคัญไปกว่านั้นก็คือ การวิเคราะห์วาทกรรมเป็นการเปิดพื้นที่

และเวทีใหม่สำหรับการต่อสู้ในสังคมและระหว่างสังคม เป็นการต่อสู้ในเรื่องของวาทกรรม (discursive space) (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542: 23)

เมื่อวาทกรรมเป็นเรื่องของความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เป็นเรื่องของการช่วงชิงการนำ (hegemony) ในการกำหนดหรือสร้างค่านิยมหรือความหมายชุดใหม่ให้กับสิ่งต่างๆ ในสังคม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของเอกลักษณ์ คุณค่า ความจริง ความรู้ ฯลฯ ในรูปของวาทกรรม(discourse) ของความเป็นผู้หญิง ความเป็นผู้ชาย ว่าด้วยเรื่องของความรู้ ว่าด้วยเรื่องของการพัฒนา รัฐประหาร สังคม ภาครัฐ ภาคเอกชน เป็นต้น (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542 : 93) ซึ่งสิ่งที่เรียกว่าวาทกรรมเหล่านี้ได้มุ่งสร้างให้สลัมมีรูปแบบและลักษณะที่เปลี่ยนแปลงไปในบริบทของการใช้ค่านิยมความหมายเหล่านั้นได้

ดังนั้น การสร้างเวทีต่อวาทกรรมที่จะมีต่อสภาพของสลัมหรือความเป็นสลัมจึงต้องขยายเวทีการต่อสู้ การต่อรอง ออกไปสู่เรื่องของสังคมและวัฒนธรรม และเวทีทางวาทกรรมในรูปแบบของยุทธศาสตร์ ของ ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมนรูปแบบใหม่ ซึ่งเป็นขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนที่เรียกร้องในเรื่องของการเคารพในคุณค่าและวัฒนธรรมพื้นบ้านหรือพื้นเมือง วัฒนธรรมชุมชนและวัฒนธรรมท้องถิ่น ภูมิปัญญาชาวบ้าน รวมถึงการจัดการและการบริหารทรัพยากรธรรมชาติแบบพื้นบ้านหรือท้องถิ่นหรือแบบชุมชน จึงถือเป็นการเคลื่อนไหวที่มีความสำคัญยิ่ง(ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542: 101)

และการให้ความสำคัญต่อเรื่องวัฒนธรรมต่างๆเป็นจุดเด่นของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมนรูปแบบใหม่ที่สำคัญยิ่ง งานของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ได้แสดงถึง ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมในมิติของวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทยซึ่งนำไปสู่การพัฒนา โดยมีมิติมองว่า การพัฒนาแนวนี้ได้มุ่งเน้นและเรียกร้องกลับไปฟื้นฟูวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนหมู่บ้านไทย หรือการแสวงหาความเป็นอัตลักษณ์ของความเป็นไทย ที่ดำรงอยู่สืบต่อมาแก่ปัจเจกบุคคลต่างๆที่ดำรงอยู่ในสังคม ดังนั้นวาทกรรมของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ในมิติของวัฒนธรรมชุมชน ให้ความสำคัญยิ่งต่อ วัฒนธรรมแห่งการพึ่งพาตนเองทั้งด้านความคิด (ภูมิปัญญาของตน) มีระบบเศรษฐกิจ (ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ) และมีวัฒนธรรม(มีประเพณีพิธีกรรมต่างๆเป็นของตนเอง) มีวัฒนธรรมการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การให้ความสำคัญกับชุมชนเหนือบุคคล (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534 อ้างใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542: 110)

ในขณะที่วาทกรรมในมิติอุดมการณ์ของ “ความยุติธรรม” ที่พยายามมองความคิดเกี่ยวกับสังคมแห่งความเป็นระเบียบไปสู่สังคมที่ซับซ้อนมากขึ้นในรูปแบบเป็นพหุนิยม(plural society) ของผู้คนประเภทต่างในสังคม ของ John Rawls ถือว่า หลักแห่งเสรีภาพเท่าเทียมกันที่สุดและมองว่า ในสังคมหนึ่งๆ สิ่งที่เป็นพื้นฐานในการมองปัญหาเรื่องความยุติธรรมก็คือ สันติทางสังคม

พื้นฐาน(primary goods) โดยสินพื้นฐานของสังคมแบ่งเป็น 3 กลุ่ม คือ 1) สิทธิเสรีภาพพื้นฐานทั่วไป (สิทธิเสรีภาพทางเศรษฐกิจ บุคคล ปัญญา และการเมือง 2) สิทธิในโอกาสที่จะได้มาซึ่งเป้าหมายชีวิตที่ต้องการ และ 3) สิทธิเรื่องของการรายได้และทรัพย์สินสมบัติ Rawls ได้สร้างวาทกรรมเรื่องความยุติธรรมถึงการถูกตัดสินว่า สังคมควรที่จะต้องมีกฎเกณฑ์ที่จัดสรรแบ่งปันสินเหล่านี้ โดย Rawls มองว่าถ้าสังคมให้สมาชิกของสังคมเดียวกันตัดสินใจเกี่ยวกับการแบ่งปันสินสังคมพื้นฐานเหล่านี้แล้ว สมาชิกในสังคมจะเลือกตัดสินใจด้วยหลักแห่งความยุติธรรม Rawls มองว่า การให้โอกาสที่เท่าเทียมและเป็นธรรมในการเลือกกับทุกคน และการเริ่มต้นที่ถือว่าทุกคนอยู่ในสถานะที่ไม่อาจรู้หรือกำหนดหลายสิ่งหลายอย่างล่วงหน้าได้ หรือเป็นผู้ที่ยอมละวาง (bracketing) ไม่ยอมใช้หรือไม่ยอมรับความสามารถเฉพาะ สถานะ อิทธิพล อำนาจหรือความคิดความเชื่อของตัวเอง (จึงมีชื่อเรียกว่าหลักหรือหน้าฉากแห่งความไม่รู้ ซึ่งทุกคนต้องสวมใส่ก่อนที่จะตัดสินใจเลือก) (John Rawls, 1993 อ้างใน ธีรยุทธ บุญมี, 2547: 151-153)

วาทกรรมของ Rawls ที่มีต่อหลักแห่งความเป็นธรรมของเขาที่ได้นำเสนอผ่านความคิดเห็นของ ธีรยุทธ บุญมีไว้ว่า Rawls มองว่า ความจำเป็นของความต่างของปัจเจก ซึ่ง หลักแห่งความต่าง(The Principle of the Difference) นั้นหมายถึงความไม่เท่าเทียมกันทางเศรษฐกิจ สังคม ที่ถูกวาทกรรมทำให้ยอมรับอยู่ 2 ประการคือ 1) เกี่ยวเนื่องติดอยู่กับตำแหน่งและอำนาจสถานะ (office) บางอย่าง และ 2) ความต่างเหล่านี้ควรอย่างยิ่งที่จะต้องเป็นไปอย่างเกิดผลประโยชน์ให้มากที่สุดแก่ผู้ที่เสียเปรียบมากที่สุดในการสังคม ดังนั้น Rawls จึงมองว่าความจำเป็นของความต่างของปัจเจกบุคคลในการแสวงหา แสดงออก ตีความ ให้ความหมาย หรือบรรลุซึ่งสภาวะชีวิตและเป้าหมายชีวิตเป็นพื้นฐานสำคัญที่สุด สิ่งนี้เป็นแก่นและหัวใจของแนวคิดเสรีนิยม และตามทัศนะเช่นนั้น จึงสร้างหลักการอยู่ 3 ประการคือ สิทธิเสรีภาพพื้นฐานมาก่อนโอกาส โอกาสมาก่อนหลักความยุติธรรม แต่ทั้งหมดก็จำเป็นต้องสนับสนุนความยุติธรรม และไม่สนับสนุนให้หลักความยุติธรรมไปทำลายสิทธิเสรีภาพพื้นฐานและโอกาสพื้นฐานของบุคคลเช่นกัน กล่าวโดยรวม Rawls มีหลักแห่งวาทกรรมด้วยเรื่องความยุติธรรมว่า การสร้างสังคมที่เคารพทั้งความต่างหรือความเป็นปัจเจกและสังคมที่เป็นธรรม สังคมที่มีเสรีภาพทางเศรษฐกิจ แต่ก็ควรควบคุมกำกับโดยรัฐและสังคมในรูปแบบกษัตริย์ การประกันสังคม ประกันสุขภาพ การศึกษา ฯลฯ ในรูปแบบของระบบสวัสดิการนั่นเอง (John Rawls, 1993 อ้างใน ธีรยุทธ บุญมี, 2547: 154-156)

แนวคิดการสร้างวาทกรรมเรื่องความยุติธรรมของ Rawls ได้ส่งผลวาทกรรมการแสวงว่า สิทธิขั้นพื้นฐานที่เหมาะสมแก่สเต็มจำนวนมาก โดยเฉพาะวาทกรรมนี้กลายเป็นพื้นฐานที่สำคัญต่อการคิดถึง ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมืองว่าด้วยเรื่องสิทธิและเสรีภาพของประชาชน รวมไปถึงการกำหนดบทบาทและหน้าที่ของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมได้ต่อเนื่อง และ

ลักษณะของการแสวงหาจุดหลักของพลังในการเคลื่อนไหวหรือจุดก่อให้เกิดความเสมอภาคของความยุติธรรมในหลักของสิทธิมนุษยธรรมในเวลาต่อมาด้วย

ในการสร้างวาทกรรมในด้านนิติความยุติธรรมของ Jurgen Habermas ที่มีประชาสังคม (Civil Society) นั้นเขามองว่า ประชาสังคมจะดำรงอยู่ได้หรือตกผลึกเป็นสถาบันในรูปแบบต่างๆ ได้ จำเป็นที่จะต้องมีความคิดเรื่องสิทธิและระบบกฎหมายที่แข็งแกร่งมารองรับ จึงมองว่าระบบสิทธิจะต้องมีการพัฒนาเรื่อย กล่าวคือ สิทธิพื้นฐานส่วนบุคคล (สิทธิในชีวิต ทรัพย์สิน สิทธิในความเชื่อ) และสิทธิในการเลือกตั้ง (สิทธิในการแสดงออกเพื่อรวมกลุ่มสมาคม) จะช่วยเป็นกลไกเชิงสถาบันที่กำกับทิศทางของประชาสังคมสมัยใหม่หรือรูปแบบใหม่ ขณะที่สิทธิการเมืองจะช่วยเปิดช่องทางการสื่อสารระหว่างประชาสังคมกับรัฐสภาและระบบตัวแทนท้องถิ่นอื่นๆ สิทธิเสรีภาพต่างๆ เหล่านี้ต้องได้รับการประกันโดยรัฐธรรมนูญและกฎหมายบัญญัติอื่นๆ ซึ่งจะต้องมีจุดกำเนิดมาจากรัฐหรือระบบตัวแทน (popular sovereignty) โดยปฏิบัติการทางการเมืองและการสื่อสารและจริยธรรมการสื่อสารเป็นพื้นฐานของมนุษย์สังคม หรือโครงสร้างความเป็นมนุษย์สังคมขึ้นมา จึงเป็นส่วนที่ตกผลึกทั้งรัฐและประชาสังคมโดยมีสิทธิและกฎหมายเป็นสื่อกลาง ระบบสิทธิและกฎหมายประชาชนโดยประชาชนจะไม่สามารถแยกออกจากระบบการปกครองโดยสิทธิและกฎหมายได้ ดังนั้น การเมืองการเมืองแนวคิด การเมืองแบบสร้างสรรค์กฎหมายของประชาชน (juris generative politics) แนวคิดประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม (participatory democracy) และประชาธิปไตยแบบไตร่ตรองความ (deliberative democracy) (ธีรยุทธ บุญมี, 2547: 216-217)

การพยายามต่อกรอธิบายในประเด็นของสลัมหรือชุมชนแออัดในประเทศไทย และมุ่งไปเฉพาะการสร้างระบบองค์ความรู้ที่ถูกให้กลายเป็นความรู้ใหม่และนำไปสู่การสร้างวาทกรรมเชิงอำนาจต่อการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์และรูปแบบการมีวิถีชีวิตในเมืองตลอดเวลาของคนที่อาศัยในสลัม เป็นจุดที่สำคัญยิ่ง ซึ่งจะสามารถที่จะทำให้เข้าใจถึงพลวัตของการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและสังคม วัฒนธรรม รวมถึงการเมือง โดยรวมของคนที่ย้ายในสลัม และมีมิติการมีอัตลักษณ์ที่หลากหลายและคงดำรงอยู่ในสังคมย่อยเล็กในเมืองใหญ่เหล่านี้ได้อย่างเหมาะสม

1.4 กรอบความคิดในการศึกษา

ในการศึกษาวิจัยเรื่อง การเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนแออัด: กรณีศึกษาชุมชนหัวฝาย อำเภอเมืองเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ กรอบคิดในการวิเคราะห์ของการศึกษานี้ ก็คือกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ให้แก่ชุมชนแออัด ทั้งอัตลักษณ์ที่ชุมชนหรือกลุ่มต่างๆ ที่หลากหลายภายใต้ชุมชนสร้างค่านิยมแก่กลุ่มตน รวมทั้งอัตลักษณ์ที่สร้างขึ้นโดยกลุ่มพลังต่างๆ นอก

ชุมชน ไม่ว่าจะเป็นหน่วยงานต่างๆ ของภาครัฐ กลุ่มการเมืองต่างๆ นักพัฒนาเอกชน นักวิชาการ เป็นต้น

กระบวนการสร้างความหมายแก่ “ชุมชนแออัด” นี้ กระทำขึ้นผ่านยุทธศาสตร์เชิงวาทกรรมที่หลากหลาย วาทกรรมแต่ละชุดมีฐานอยู่บนชุดองค์ความรู้ที่ต่างกัน ธรรมชาติของความรู้แต่ละชุดจึงเป็นฐานของการสร้างอัตลักษณ์ที่ต่างรูปแบบกัน

ยกตัวอย่างเช่น กรณีของกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนตามวาทกรรม “ความดั้งเดิม” หรือ “ความเป็นชนบท” เป็นความพยายามอัตลักษณ์ชุมชนตามลักษณะทางวัฒนธรรมและสังคมดั้งเดิม ทำให้กลุ่มชุมชนนี้กลายเป็น “ความเป็นชนบท” และ “ความล้าหลัง” ซึ่งนำไปสู่การกลายเป็น “คนชายขอบของสังคม” เมื่อเปรียบเทียบกับแนวคิดขององค์ความรู้ชุดใหม่ยุคของความทันสมัยแบบทุนนิยมหรือองค์ความรู้สากล ดังนั้นการกลายเป็นชุมชนแออัดตามองค์ความรู้ชุดดั้งเดิมนี้อาจถูกนำมาลบล้างและสร้างวาทกรรมของความรู้ใหม่ โดยการสร้างระบบคุณค่าของ “แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน” ขึ้นมาเพื่อแสวงหาพื้นที่ทางสังคมของชุมชน

หรือกรณีของกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชนตามองค์ความรู้ชุดใหม่ หรือองค์ความรู้แบบสากล ได้กลายเป็นความพยายามสร้างองค์ความรู้จากฐานของความรู้เชิงประสบการณ์ของกระบวนการต่อสู้ และหิบบกองค์ความรู้ชุดใหม่จากภายนอกชุมชน เช่นหน่วยงานภาครัฐ นักวิชาการ และกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน นำมาประยุกต์ใช้กับสถานการณ์และกระบวนการสร้างเครือข่ายเพื่อการต่อสู้ของชุมชน กลายเป็นชุดองค์ความรู้ที่เกิดจากวาทกรรมของ “สิทธิ” และ “ความเป็นพลเมือง” ของชุมชน นำไปสู่การแสวงหาแนวร่วมที่เรียกว่า “ประชาสังคม” ผลิตภัณฑ์ที่ความเป็นสากลสามารถยอมรับได้โดยทั่วไปในความหมายของ “ความยุติธรรม” นำไปสู่กระบวนการเรียนรู้เพื่อสร้างสิ่งที่เรียกว่า “พ.ร.บ.” หรือ “การยอมรับเชิงกฎหมาย” การสร้างวาทกรรมเหล่านี้เป็นส่วนที่รอบคอบคิดชุดการวิจัยนี้ให้ความสำคัญ และการวิเคราะห์ชุดองค์ความรู้ของประสบการณ์ผ่านกิจกรรมทางสังคม องค์ความรู้ชุดใหม่ถูกผลิตขึ้นเพื่อนำไปใช้ประโยชน์ในเชิงสร้างสรรค์และเต็มไปด้วยการต่อสู้ ช่วงชิงเชิงพลวัตต่างๆ เหล่านี้ได้สร้างรูปแบบของ “อัตลักษณ์” ขึ้นมาได้อย่างหลากหลายแก่ชุมชน งานวิจัยชิ้นนี้จึงมุ่งศึกษา

1. กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ “ดั้งเดิม” ซึ่งกระทำผ่านยุทธศาสตร์เชิงวาทกรรมที่หลากหลาย เช่น “วาทกรรมการพัฒนา” “แนวคิดการสงเคราะห์” “กระบวนการทำให้เป็นความทันสมัย” ยุทธศาสตร์เชิงวาทกรรมที่กระทำผ่านนโยบาย กิจกรรม และโครงการต่างๆ มีผลกำหนดความหมายและความเป็นไปของพื้นที่ทางกายภาพ ตลอดจนกำหนดตำแหน่งแห่งที่และพื้นที่ทางสังคมของชาวชุมชนแออัด ในอีกทางหนึ่ง ผู้วิจัยจะมุ่งศึกษายุทธศาสตร์การปรับตัวของชาวชุมชน

ต่อกระบวนการปิดป้ายเหล่านี้ โดยศึกษาจากรูปแบบวิถีชีวิตประจำวัน การใช้ภาษา ความสัมพันธ์
ในครอบครัวและชุมชน ตลอดจนการสร้างเครือข่าย

2. กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ชุดใหม่หลายรูปแบบที่กระทำการเรียนรู้ซึมซับองค์
ความรู้ชุดใหม่ ที่รับมาจากระดับสากล เช่น วาทกรรมเรื่อง “สิทธิมนุษยชน” “วาทกรรมเรื่อง
สิทธิ” หรือแม้แต่วาทกรรมท้องถิ่นนิยมที่ดูราวกับจะตอบโต้พลังโลกาภิวัตน์ เช่น วาทกรรม
วัฒนธรรมชุมชน วาทกรรมด้านแนวคิดระบบเศรษฐกิจ ทั้งรูปแบบของเศรษฐกิจในระบบและ
เศรษฐกิจนอกระบบ ผู้วิจัยจะศึกษาว่า องค์ความรู้ชุดต่างๆ เหล่านี้ ซึมแทรกเข้ามาในชุมชนผ่าน
กลุ่มอำนาจใด ผ่านกิจกรรมและโครงการใด เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบใด
และก่อให้เกิดปฏิกิริยาและการตอบโต้ในลักษณะใดจากชาวชุมชนบ้าง ในเงื่อนไขใดและปัจจัยใด
ทำให้ชาวชุมชนประนีประนอม ยอมรับ ปฏิเสธหรือต่อต้านวาทกรรมเหล่านั้น

นอกเหนือจากนี้ อาจมีกรอบคิดอื่นๆ บางส่วนเข้ามาแทรกเป็นส่วนย่อยที่อาจไม่ได้นำ
เสนอมานี้ เช่น แนวคิดที่ว่าด้วยเรื่อง “ระบบอุปถัมภ์” ซึ่งเป็นแนวคิดอยู่ภายใต้ทฤษฎีโครงสร้าง
หน้าที่ การอธิบายเรื่องแนวคิดระบบอุปถัมภ์ ยังมีความสำคัญต่อระบบความสัมพันธ์ทางสังคมที่ยัง
คงดำรงอยู่ภายใต้สังคมของชุมชนแออัด หากแต่การอธิบายแนวคิดดังกล่าว มีอาจอธิบายได้อย่าง
ครอบคลุมทั้งหมดด้วยแนวคิดเดิมคือ แนวคิดทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ จึงมีความจำเป็นด้วยการนำ
เสนอแนวคิดระบบอุปถัมภ์นำมาอธิบายเพิ่มเติมด้วยทฤษฎีสัมัยใหม่เพื่อสามารถทำความเข้าใจ
บริบทสังคมปัจจุบันมากยิ่งขึ้นด้วยการอธิบายเชิงวาทกรรม

จุดสำคัญของกรอบคิดที่นำมาอธิบายและวิเคราะห์เพื่อแสวงหาองค์ความรู้ของชุมชนที่
สร้างความเป็นตัวตนและสร้างความหมายให้แก่ตัวตนความเป็นชุมชน อัตลักษณ์ที่เกิดขึ้นจึงมี
สมมุติฐานว่าอาจมีการสร้างด้วยความหลากหลาย เกิดตัวตนและความหมายที่ซับซ้อน โดยแสดง
ออกในรูปของพฤติกรรมในการใช้ชีวิตประจำวันเช่น “ภาษา” ที่ใช้ในการสื่อสาร และกิจกรรมทาง
สังคมของชุมชน เช่น กิจกรรมแสดงซึ่ง “สิทธิ” และความเป็น “พลเมือง” ของชุมชน และคาดว่า
อัตลักษณ์อันหลากหลายนั้นนำไปสู่การสร้างอัตลักษณ์ที่อาจก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในตัวตนด้วย
เป็นต้น ข้อเสนอพื้นฐานจากกรอบคิดนี้ส่วนหนึ่ง อาจทำให้มองเห็นถึงการเปลี่ยนแปลงแสดงถึง
ความเป็นอัตลักษณ์ของความเป็นปัจเจกชนมากขึ้นหรือน้อยลงกับกระแสของสังคมยุคข้อมูลข่าวสาร
และเทคโนโลยีปัจจุบัน เพื่อนำไปสู่การวิเคราะห์ถึงรูปแบบของความขัดแย้งความเป็น
อัตลักษณ์ทางสังคมลักษณะต่างๆของชุมชนด้วย

เป้าหมายของการศึกษาครั้งนี้ มุ่งที่จะศึกษาถึงลักษณะของอัตลักษณ์ทางสังคมของ
ชุมชนที่ “ลบล้าง” และ “สร้างใหม่” ความเป็นตัวตน และความหมายของชีวิตส่วนตัวและชีวิตกลุ่ม
ที่เกิดจากการปะทะประสานเชิงวาทกรรมมาจากหน่วยงานภาคนอกที่ได้กล่าวมาแล้วคือ ภาครัฐ

นักวิชาการ และกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชน ต่อการสร้างวาทกรรม “ลบล้าง” เช่น พื้นที่ทางกายภาพ อาทิ สภาพสิ่งแวดล้อมของชุมชนที่ถูกทำให้กลายเป็นแหล่งเสื่อมโทรม ไร้การศึกษา ยากจน นำไปสู่กระบวนการจัด จนก่อให้เกิดการปะทะทางวาทกรรมทางพื้นที่ทางกายภาพ นำไปสู่การ “สร้างวาทกรรม” ทางพื้นที่ทางสังคมจากชุมชน เช่น การให้คุณค่าของชุมชนที่มีต่อเมือง การรักษาสีเขียวสิ่งแวดล้อม การออมทรัพย์ แสวงหาองค์ความรู้จากภูมิปัญญาท้องถิ่น และไปสู่การสร้างวาทกรรมด้าน “สิทธิ” ด้าน สิทธิมนุษยชน และกฎหมายในที่สุด

ดังนั้นกรอบคิดทั้งหมดของชุดวิจัยนี้ เช่น กรอบคิดเรื่องของพื้นที่ทางกายภาพ พื้นที่ทางสังคม มิติของเวลานำไปสู่การขับเคลื่อนในความหมายวาทกรรมเชิงอำนาจทางวัฒนธรรมตามแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน วาทกรรมเรื่องของสิทธิและมนุษยชน วาทกรรมเรื่องประชาสังคมและวาทกรรมเรื่องความยุติธรรม นำไปสู่การขับเคลื่อนสร้างความปลอดภัยที่หลากหลายรูปแบบของอัตลักษณ์ทางสังคมของชุมชนในลักษณะต่างๆกัน และส่งผลให้พื้นที่ทางสังคมหรืออัตลักษณ์ทางสังคมถูกเปิดออกไปสู่สาธารณะด้วย

1.5 ขอบเขตและวิธีการวิจัย

1.5.1 เกณฑ์ในการเลือกชุมชน

การศึกษาชุมชนแออัด เป็นพื้นที่ที่มักมีการเปลี่ยนแปลง มีความเคลื่อนไหว การขับเคลื่อนอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะความสามารถในการปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์ของชุมชน เพื่อให้สังคมยอมรับการมีตัวตน ชุมชนแออัดมีวิวัฒนาการและพัฒนารายาวนาน และสามารถมองเห็นทั้งกระบวนการการต่อสู้กับเจ้าที่ดินที่ตนมาอาศัยอยู่ และต่อสู้กับระบบสิทธิต่างๆ ที่ชุมชนพึงควรได้รับ เช่น ทะเบียนบ้าน น้ำประปา ไฟฟ้า เพียงเพื่อสร้างความมั่นคงให้กับผู้อยู่อาศัย และนำไปสู่การยอมรับการมีตัวตนจากภาครัฐได้ต่อไป กระบวนการต่างๆเหล่านี้มีความสำคัญที่ทำให้ชุมชนสามารถเอาตัวรอด หรือสามารถดำรงอยู่ได้อีกต่อไป การมีปัญหาเรื่องระบบการจัดการที่ดินหรือการขาดแคลนที่พักอาศัย เป็นปัจจัยที่สำคัญมากที่สุดของคนในชุมชนแออัด ดังนั้นการต่อสู้จึงเป็นการต่อสู้เพื่อให้ตนได้มีสถานะที่มั่นคงเรื่องความปลอดภัยต่อชีวิตและครอบครัวเป็นหลัก ในขณะเดียวกัน สถานะของการสร้างรายได้หรือการมีอาชีพ เป็นประเด็นที่เป็นปัญหารองลงมา คนในชุมชนแออัดมักมีการเปลี่ยนอาชีพบ่อยครั้ง เพราะงานหรืออาชีพที่ดำเนินมักไม่แน่นอน และคนในชุมชนไม่สามารถกำหนดความต้องการของสังคม หรือตลาดได้ด้วยตนเอง จึงมักมีปัญหาตามมาบ่อยครั้ง เช่น อาชีพปรับจ้างทั่วไป เช่นรถภายในตลาด ซาล้าง คนเก็บขยะ หาบเร่แผงลอย อาจมีบ้างบางส่วนที่สามารถนำไปสู่การเป็นพนักงานรับจ้างในบริษัท แต่นั่นหมายถึง การได้รับการ

ศึกษาในระดับที่เกณฑ์มาตรฐานของบริษัทยอมรับได้ และการศึกษามักยังคงมีปัญหาภายในชุมชนต่างๆอยู่เสมอ

ดังนั้นในการศึกษาคครั้งนี้ จึงเน้นหลักถึง ความพยายามของชุมชนแออัดที่สามารถปรับเปลี่ยนตนเองและชุมชนในการแสวงหาพื้นที่ทางสังคมใหม่ หรือเป็นการเปิดพื้นที่ทางสังคมให้กับตนเองและชุมชน เพื่อสามารถสร้างเสริมศักยภาพให้เป็นที่ยอมรับแก่คนภายนอกชุมชน และความพยายามปรับเปลี่ยนความหมายภาพลักษณ์หรืออัตลักษณ์ใหม่เพื่อสามารถยื่นหยัดถึงศักดิ์ศรีของตนและชุมชน ผู้ศึกษาจึงให้ความสนใจต่อ ชุมชนศรัทธาวัตหัวฝาย เป็นกรณีพิเศษ ด้วยประเด็นของการสร้างพลังขับเคลื่อนได้ทั้งภายในชุมชน และความสามารถในการสร้างพลังเคลื่อนไหวภายนอกชุมชน หรือกระบวนการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ร่วม และเครือข่ายความสัมพันธ์กับชุมชนอื่นและองค์กรต่างๆ ได้อย่างน่าสนใจยิ่ง จึงขอเสนอให้ทราบถึงบริบทของชุมชนศรัทธาวัตหัวฝายพอสังเขปดังนี้

ชุมชนศรัทธาวัตหัวฝาย เป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ตามแนวคลองแม่ข่าและคลองสาขา อยู่ในเขตแขวงเมืองรายนอกเขตกำแพงเมืองเก่าชั้นนอกของจังหวัดเชียงใหม่ ลักษณะการอยู่อาศัยของชุมชน มีลักษณะเป็นชุมชนบุกรุกที่สาธารณะ เช่นที่วัด และมีบางส่วนเป็นที่ดินของตนเอง การบุกรุกของชาวบ้านตามแนวคลองแม่ข่า นั้น เริ่มขึ้นเมื่อประมาณ 20 ปีเศษที่ผ่านมา ซึ่งเป็นช่วงที่เศรษฐกิจของเมืองเชียงใหม่เจริญเติบโตอย่างรวดเร็วแบบก้าวกระโดด เพราะอยู่ในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 4 (พ.ศ.2520-2524) ที่ได้กำหนดแผนพัฒนาเมืองหลักและเมืองรองรัฐบาลในช่วงนั้น (พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็นนายกรัฐมนตรี) ได้กำหนดนโยบายการพัฒนาจังหวัดเชียงใหม่ให้เป็นเมืองหลัก เป็นศูนย์กลางของภาคเหนือทั้งในด้านการค้า การศึกษา และการท่องเที่ยว ฯลฯ ดังนั้น จึงมีผู้คนเคลื่อนย้ายเข้ามาทำงานในเมืองเชียงใหม่กันมากขึ้น ตัวเมืองเชียงใหม่จึงขยายตัวอย่างรวดเร็ว

การที่เมืองเชียงใหม่เป็นเมืองเก่าและเคยเป็นศูนย์กลางของรัฐล้านนา ซึ่งเป็นรัฐแบบพหุชาติพันธุ์ มีการจัดการเศรษฐกิจการเมืองในระบบส่วยและตลาด เมืองเชียงใหม่จึงเป็นถิ่นที่อยู่และที่ทำมาค้าขายของชนกลุ่มต่างๆมาแต่เดิม การเจริญเติบโตของตัวเมืองโดยปราศจากการวางผังเมืองรองรับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งไม่ได้วางแผนการใช้ที่ดินในเขตเมืองและปริมณฑล ทำให้ที่ดินว่างเปล่า ที่ดินริมคลอง และแนวกำแพงดิน ถูกจับจองและบุกรุกโดยกลุ่มคนที่เคลื่อนย้ายมาจากอำเภอรอบนอกของจังหวัดเชียงใหม่ และจากจังหวัดอื่นๆ บางชุมชนได้มีกลุ่มชาวเขาย้ายเข้ามาทำงานทำในเมืองด้วย เช่น ชุมชนเซ็ลทรัล ชุมชนคลองเงิน ชุมชนร่องกระแจะ และชุมชนหัวฝายเป็นต้น

ชุมชนศรัทธาวัดหัวฝายมีประชากร 137 หลังคาเรือน 157 ครอบครัว 433 คน ชาวชุมชนส่วนใหญ่เป็นคนพื้นเมืองเหนือ ในจำนวนนี้เป็นชาวเมืองเชียงใหม่มาแต่ดั้งเดิม ชาวชุมชนประมาณร้อยละ 46 อยู่ในพื้นที่นี้มานานกว่า 30 ปี มีชาวชุมชนเพียงร้อยละ 25 ที่ย้ายเข้ามาอยู่ใหม่ไม่ถึง 10 ปี กลุ่มนี้ส่วนใหญ่จะเป็นครัวเรือนของชาวเขาที่ย้ายจากเขตภูเขาเข้ามาอยู่ในเมือง อาชีพของชาวชุมชน ที่สำคัญมีดังนี้คือ อาชีพของตัวเอง เช่น เย็บผ้า เย็บกระเป๋า ทำธนูและหน้าไม้ เล่นดนตรีพื้นเมือง และเปิดร้านซักอบรีด อาชีพรับจ้างทั่วไป เช่น กรรมกรก่อสร้าง ทำความสะอาด ทาสี ทำสวนทำไร่ และขายหอย อาชีพลูกจ้าง เช่น ช่างเหล็กหุ้ม ผู้ช่วยกึ่ง พนักงานห้าง ล้างรถ ขับรถโรงแรม ขับรถสิบล้อ พนักงานเสิร์ฟ บรรจุแก๊ส ฯลฯ อาชีพขายของ เช่น ขายของที่ตลาดไนท์บาซาร์ ขายของที่สวนจตุจักร ขายอาหาร ขายกล้วยเตี๊ยะ ขายของชำ ฯลฯ อาชีพขับรถรับจ้าง เช่น รถตุ๊กตุ๊ก และถีบสามล้อ อาชีพรับราชการ เป็นต้น (เอกสารโครงการวิจัยและพัฒนาชุมชนแออัดในเมือง, มปป. : 14)

การพัฒนาชุมชนที่ผ่านมา มีองค์กรจำนวนหนึ่งเข้ามาร่วมกิจกรรม โดยเทศบาลนครเชียงใหม่ได้เริ่มการปรับปรุงชุมชนหัวฝายตั้งแต่ปี พ.ศ. 2528 โดยได้รับการสนับสนุนจากสำนักพัฒนาเมือง กรมการปกครอง กระทรวงมหาดไทย และองค์กรพัฒนาเอกชนอีกหลายหน่วยงาน เช่น องค์กร UNICEF มูลนิธิศุภนิมิต มูลนิธิ LIFE และ DANCED กิจกรรมการพัฒนาสังคมและการปรับปรุงสภาพแวดล้อมของชุมชน

1.5.2 หน่วยการวิเคราะห์

การสังเคราะห์และวิเคราะห์เพื่อทำความเข้าใจและอธิบายของงานวิจัยในครั้งนี้คือ การใช้แนวคิดอัตลักษณ์ในมิติของสร้างตัวตนของคน ในชุมชนแออัดและกลุ่มในชุมชนแออัด โดยผ่านปรากฏการณ์แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน แนวคิดประชาสังคมและแนวคิดสิทธิมนุษยชนในฐานะที่เป็นการปะทะประสานเชิงวาทกรรม

หน่วยวิเคราะห์ในการวิจัยในครั้งนี้คือ แบ่งออกเป็น 2 ระดับคือ

1. ระดับนามธรรม ประกอบด้วย

- 1.1 เนื้อหาทางวาทกรรม ซึ่งเป็นการปะทะกันระหว่างการถูกตีตราปะป้ายและอุดมการณ์ที่ถูกสร้างขึ้นเพื่อลบล้างการตีตรานั้น
- 1.2 เนื้อหาทางอัตลักษณ์ เป็นการปะทะกันระหว่างการถูกตีตรา “ความเป็นชายขอบ” และการเรียกร้องเพื่อแสดง “ความเป็นพลเมือง”
- 1.3 เนื้อหาทางพื้นที่ “สลัม” ที่ถูกแสดงผ่านเวทีและนำไปสู่การสร้างอัตลักษณ์ระหว่าง “พื้นที่ภายในชุมชน” กับ “พื้นที่ภายนอกชุมชน”

2.ระดับรูปธรรมของปฏิบัติการวาทกรรม

- 2.1 กิจกรรมทางสังคม ที่ชุมชนได้แสดงผ่านเวทีทางสังคม เช่น “กลุ่มออมทรัพย์” “เครือข่ายองค์กร” เพื่อกระทำกิจกรรมบางอย่างแก่ชุมชน เช่น กิจกรรมด้านสุขภาพ ด้านสิ่งแวดล้อม ด้านวัฒนธรรม เป็นต้น
- 2.2 ระดับของความสัมพันธ์ เช่นการผ่านระดับความสัมพันธ์ของกิจกรรมผ่านเครือข่าย เช่น เครือข่ายสลัมสี่ภาค สภาองค์กรชุมชน เป็นต้น
- 2.3 วิถีชีวิต ผ่านรูปแบบทางวัฒนธรรมด้านบุคลิกภาพ และกลุ่มอาชีพต่างๆ เป็นต้น
- 2.4 นโยบายและระบบกฎหมาย จากเวทีของชุมชนและเครือข่าย นำไปสู่ความพยายามสร้างระบบองค์ความรู้แบบใหม่ไปสู่สาธารณะเช่น ประเด็นเรื่องของสิทธิมนุษยชน และ พ.ร.บ.ชุมชนแออัด เป็นต้น

1.5.3 วิธีการเก็บข้อมูล

ในการวิจัยในครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยให้ความสำคัญกับกระบวนการหาข้อมูลใน 5 ลักษณะ คือ

1. การรวบรวมข้อมูลที่ใช้ในการวิเคราะห์ด้วยการทบทวนเอกสารข้อมูลที่เกี่ยวข้อง
2. การสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการ โดยผู้ศึกษาจะเข้าไปสร้างความสัมพันธ์กับผู้นำและชาวบ้านภายในชุมชนเพื่อทำความเข้าใจต่อปรากฏการณ์ความสัมพันธ์ของผู้นำและชาวบ้านร่วมไปถึงกระบวนการสร้างเครือข่ายร่วมกิจกรรม โดยกำหนดพื้นที่ ชุมชนศรีท้าววัดหัวฝายเป็นพื้นที่หลักและขยายเชิงเครือข่ายไปยังชุมชนอื่นๆภายหลัง โดยขึ้นอยู่กับกิจกรรมที่ดำเนินร่วมกันนั้นๆ เป็นหลัก โดยการสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการนั้นเกี่ยวกับข้อมูลเชิงบริบทของชุมชน เช่น ข้อมูลพื้นฐานเกี่ยวกับชุมชน เช่น ประวัติศาสตร์ของชุมชน จำนวนครัวเรือน การโยกย้ายของชาวชุมชนหรือที่มาของผู้ที่อาศัยในชุมชน เป็นต้น
3. การสัมภาษณ์แบบเจาะลึก ซึ่งจะเน้นรูปแบบการสร้างกระบวนการมีส่วนร่วมของชาวชุมชน เน้นกระบวนการจัดการของกิจกรรมทั้งภายในชุมชนและภายนอกชุมชน กระบวนการเรียนรู้และการปรับเปลี่ยนองค์ความรู้ต่อการดำเนินกิจกรรมภายในและภายนอกชุมชน กระบวนการสร้างจิตสำนึกภายในชุมชนและการสร้างจิตสำนึกของการสร้างเครือข่าย กระบวนการตัดสินใจต่อการดำเนินกิจกรรมทั้งภายในและเครือข่าย และกระบวนการสร้างรูปแบบการประสานงานร่วมกับองค์กรภายนอกชุมชนที่เกี่ยวข้อง เป็นต้น

4. การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม เช่น การสังเกตการณ์ร่วมในการประชุมกับชาวบ้าน การจัดงานพิธีกรรมในชุมชน เช่น การแต่งงาน งานบวชหรือพิธีกรรมทางศาสนา และร่วมกระบวนการสร้างกิจกรรมของชุมชนทั้งภายในและภายนอกชุมชน

5. การบันทึกข้อมูลภาคสนาม ในขณะที่ผู้ศึกษาเก็บข้อมูลในชุมชน ผู้ศึกษาได้เตรียมการจดบันทึกภาคสนาม โดยมีสมุดบันทึก 1 เล่ม ปากกา แลบบันทึกเสียงหรือเครื่องอัดเทปเสียง และกล้องถ่ายรูป เป็นต้น เพื่อสามารถเก็บรายละเอียดทั้งข้อมูลเชิงคุณภาพ และข้อมูลเชิงกายภาพ ได้ครบถ้วนมากยิ่งขึ้น

1.6 ผลที่คาดว่าจะได้รับจากการศึกษา

1. เพื่อสามารถอธิบายได้ว่าการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนแออัดนั้นเกิดขึ้นภายใต้บริบททางการเมืองเศรษฐกิจและสังคมแต่ละช่วงเวลา และอธิบายถึงพลวัตของความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์จากอดีตถึงปัจจุบัน

2. เพื่อสามารถอธิบายความหมายและความสำคัญของการเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ที่สัมพันธ์อยู่กับการสร้างสรรค์ปฏิบัติการทางสังคมในแต่ละช่วงเวลา โดยพยายามจะทำความเข้าใจในกระบวนการความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของชุมชนในปัจจุบันที่เป็นแรงผลักดันให้เกิดการสร้างกิจกรรมลักษณะใหม่ๆ อันเป็นอัตลักษณ์ที่แตกต่างหรือตอบโต้อัตลักษณ์ “ชุมชนแออัด”

3. เพื่อสามารถอธิบายได้ถึงระบบความสัมพันธ์ระหว่างปฏิบัติการทางสังคมผ่านทางด้านกิจกรรมว่าส่งผลต่อความเปลี่ยนแปลงอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนหัวฝายได้

4. เพื่อสามารถอธิบายถึงปัญหาของสังคมและการแสวงหาแนวทางในการแก้ปัญหาของสังคมเมืองที่ประกอบไปด้วยความไม่เข้าใจซึ่งกันและกัน โดยอธิบายถึงกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางสังคมของคนในชุมชนแออัดที่ถูกทำให้กลายเป็นคนชายขอบของสังคมนั้นสามารถสร้างความเข้าใจระหว่างกันได้ ในอัตลักษณ์ความหมายที่แตกต่างกันไปตามบริบทความสัมพันธ์ทางสังคม